

פרק אחד עשר: גיבושם של היתרי העבודה בשביעית

משלהי שנת תרמ"ז החל להתקיים דיון ער בנושא העבודה בשנת השמיטה, בין רבנים, נציגי ציבור, עסקנים, ואיכרים וכן עיתונאים שעמדו בזיקה עם חובבי ציון, נציגי הברון והמושבות. עדות ראשונה לעיסוק בעניין נמצאת במכתבם של בני גדרה לד"ר פינסקר מיום ט' באלול תרמ"ז (29.8.1887), כחודשיים לאחר מינוי מנהיגות חובבי ציון החדשה, בו ביקשו לקבל תשובה בנוגע לעבודה בשמיטה, כיוון שעל האיכרים, הנתונים במצב כלכלי קשה ביותר, לדעת כיצד לכוון את עבודת השנה הששית.¹⁷ לראשונה נידון הנושא בצורה פומבית, באסיפת גבאי חובבי ציון בוילנה בביתו של רש"י פין, באמצע חודש אלול תרמ"ז, בה השתתפו הרבנים מוהליבר, אלישברג והנצי"ב. במהלך האסיפה הדגיש בפני הנוכחים ברוך פפירמייסטר, איכר מראשון לציון בעל כרמים, ששהה אצל אחיו-שותפו בוילנה בעת האסיפה, את הדחיפות שבנושא השמיטה.¹⁸ הרבנים נחלקו בדעתם ולא הגיעו לידי הכרעה.

עמדת הרב מרדכי אלישברג

הרב מרדכי אלישברג נקט בנושא את העמדה המקלה ביותר. טענתו היתה שיש להתיר את עבודת הקרקע בשמיטה הקרובה ללא סייג.¹⁹ הרב אלישברג אף כתב אחר כך תשובה ארוכה בעניין, בה הגיע למסקנה שיש "להתיר בשנה זו לגמרי עבודת הארץ לאחינו בעלי הקולוניות".²⁰ התשובה לא הגיעה לידינו, אולם הרב אלישברג הבהיר את עיקרי עמדתו במכתב ארוך שפרסם בשנת תרמ"ט בעיתון המליץ.²¹

טענתו הראשונה של הרב אלישברג הייתה שמצד הדין "עבודת הארץ בשמיטה מותר לגמרי בזה"ז [בזמן הזה], ואין בה אלא יתרון הכשר וזהירות, לעשות זכר למצות שמטה

17. כתבים, 1041. ראו בהרחבה להלן בפרק חמישה-עשר.

18. אפל, בתוך ראשית, עמ' 281-284. לאחים פפירמייסטר היו כ-1,000 דונם בראשון לציון, מתוכם כ-400 דונם כרמים (סמילנסקי, בצל השקמה, עמ' 169). ערב השמיטה כבר הניבו כרמים אלו יכול משמעותי, שיצא כבר משנות הערלה (ראו להלן שער שישי, הע' 454).

19. אפל, שם, עמ' 284.

20. ראו עדות עצמו (המליץ, ט"ז בטבת תרמ"ט (20.12.1888), עמ' 2727; ט"ו בשבט תרמ"ט (17.1.1889), עמ' 2-1; ד' באדר א' תרמ"ט (5.2.1889), עמ' 2-1; כ"א באדר א' תרמ"ט (22.2.1889), עמ' 2-4; כ"ג באדר א' תרמ"ט (24.2.1889), עמ' 2-1; גניחובסקי, גאון המחשבה, עמ' תקל), ועדות בנו (אלישברג, שביל הזהב, עמ' XXXVIII), וכן ניסבובים, עלי חלדי, עמ' 110.

21. המליץ, ט"ו בטבת תרמ"ט (18.12.1888), עמ' 2719-2722; ט"ז בטבת תרמ"ט (20.12.1888), עמ' 2727-2729; כ"ה בטבת תרמ"ט (1.1.1889), עמ' 2835-2838; גניחובסקי, שם, עמ' תקכז-תקמז.

של תורה בזמן שהיתה נוהגת", וכפי שבירר בהרחבה בקונטרסו (עמדה זו קרובה כנראה לעמדת ידידו הרב לפידות מרייסן²²), משכך כבר היה מקום להקל להתיר את העבודה.

אולם הרב אלישברג טען טענה נוספת, והיא שגם מי שיערער על גישה זו, עליו להסכים שבמציאות הקיימת צריך להקל ללא סייג, שהרי "ברור מוסכם מכל הפוסקים, דבמקום שיש בו חיי נפש מותר עבודה בשביעית לגמרי, ומקורם מהים התלמודי הקדוש". בני המושבות עדיין אינם מצליחים לפרנס את עצמם אף בשנות העבודה ו"חיי נפשותם תלויים להם מנגד תלויים על יתר חסדי הנדיב הגדול והנדיבים הקטנים", וקל וחומר אם ישבתו בשמיטה, שאז יצטרכו להוצאות מרובות אף יותר.

הרב אלישברג דחה בחריפות את הטענה כי בשל תרומות חובבי ציון והברון למושבות אין להתיר את העבודה, וציין שלא רק שפרנסה מן הצדקה אינה מבטלת את הצורך של 'חיי נפש' אלא שעלולות להיות כך השפעות מרחיקות לכת:

1. הנדיבים תומכי היישוב ציפו שההתיישבות תתבסס מהר יותר, מבחינה חקלאית וכלכלית. בפועל התברר שתהליך ההתבססות ארוך מאד משחשבו "עד כי צריכים שנים הרבה לעשותה לארץ פוריה שתוכל לתת לחם לעובדיה". "שביטת הארץ לגמרי שנה שלמה ויותר" תפול למעמסה על כתפי הנדיבים ובפרט הברון, ויש חשש שהיא תפגע קשה ברצונם להמשיך לתרום להתיישבות.

2. יש חשש שהשביתה עצמה תזיק ותקלקל את ההתפתחות והמצאי החקלאי שהושגו בעמל רב ובהוצאות עצומות. "וילך חלילה לאבדון כל חריצות ידי העובדים בשנים שעברו, אשר עלו לסכומים גדולים מבהילים אשר לא ראינו עד כה, להשביח כח האדמה השוממה".

החזון הוא, ציין הרב אלישברג, שכבר שנת השמיטה הבאה תוכל להשמר כדינה, לאחר שתתבסס החקלאות במושבות ותאפשר לאיכרים לחיות מעמל כפיהם. במציאות זו עוד תועיל השביתה לחקלאות, בשל מנוחת האדמה לשנה כמקובל אף בשאר הארצות, ותקוה היא שה' אף יצוה את ברכתו ככתוב בתורה, למרות שחיוב השמיטה אינו מן התורה. אולם כרגע "שכל הכלל בסכנה וכל הישוב מתנועע, אם נראה עפ"י דת להקל אין לנו רשות להחמיר"²³.

במהלך שנת תרמ"ט יבהיר הרב אלישברג שבגלל שסבר שיש להקל לגמרי במציאות הקיימת, לא הצטרף לעמדה המרכזית שתתגבש אצל הרבנים נותני ההיתרים והיא: היתר עבודה מוגבל לאחר מכירת הקרקע לגוי, וכפי שיפורט להלן. אולם הוא ציין שבוודאי אין

22. ראו לעיל שער שלישי, הע' 270, ולהלן, הע' 88.

23. לשונו במכתב לבנו, אלישברג, שביל הזהב, עמ' XXXIX.

מקום להחמיר שלא לסמוך על ההיתרים שניתנו, שהרי ברור שחיוב השמיטה בזמן הזה אינו מן התורה, כפי שפסקו כמה מחכמי הארץ הקדמונים, כמבי"ט והמהרי"ט, וכפי שנקט ר' ישראל משקלוב בספרו פאת השלחן ב"ראיות ברורות". וכלל הוא בהלכה ש"בשל סופרים הלך אחר המקל".

עמדת הנצי"ב מוולוז'ין

בניגוד לעמדה זו, נקט הנצי"ב עמדה מחמירה וטען שיש להקפיד על דיני השמיטה ללא סייג.²⁴ הבסיס לתפיסתו של הנצי"ב הייתה הכרעתו ההלכתית, אותה גיבש כבר שנים קודם,²⁵ שאיסור עבודת הקרקע בשנת השמיטה הינו מן התורה גם בזמן הזה. מכך נגזרת החומרה המיוחדת של מלאכות כזריעה ואף חרישה, ואפילו בקרקע של גוי. בשל כך שלל הנצי"ב בהמשך גם את הפתרון של היתר עבודה לאחר מכירת הקרקע לגוי משום ש"א"א [אי אפשר] לגבב קולות אלא אי נימא שאסור מדרבנן, ולא לפי דרכנו שאסור מה"ת [מן התורה]."²⁶

יחד עם זה, טען הנצי"ב, לא אמור להגרם נזק משמעותי להתיישבות החקלאית, אלא להפך, ממספר סיבות:

א. ירידת הגשמים, בהם תלויים היבולים, הינה תוצאה של קיום המצוות ובפרט מצוות השמיטה, "אשר ע"ז [על זה] גלינו מארצנו, ובוזה תלוי גשמי הארץ אשר עיני

24. אפל, בתוך ראשית, עמ' 283.

25. ראו לעיל שער שלישי, הע' 120.

26. שו"ת משיב דבר, ב, סי' נו. תשובה זו נערכה על ידי הנצי"ב עצמו כ'קונטרס דבר השמטה', בתאריך ה' לסדר והשביעית וגו' תרל"ח [צ"ל: תרמ"ח], כלומר בכ"ז בשבט תרמ"ח (9.2.1888), אך היא פורסמה בדפוס רק בשנת תרנ"ד (1894), לאחר פטירתו. בשלהי התשובה נדפס קטע נוסף הפותח במילים: "והנה הרבה מרבני הזמן". קטע זה הינו חלק מטיטוטת תשובה שכתב בשנת תרמ"ח הרב יהושע העשל מרגליות, ונדפסה אחר כך על ידו באותה שנה בשם 'קול התור נשמע בארצנו'. קטע זה יוחס בטעות על ידי העורכים, וממילא על ידי רבים אחר כך, כתשובה של הנצי"ב, וכפי שהעיר בנו של הנצי"ב, הרב חיים ברלין: "כל זה המאמר אינו ממר אבא הגאון מאוה"ג [מאור הגולה] זצלה"ה, והמסדרים את כתבי הקודש של מר אבא הגאון ז"ל מצאו בתוכם זה הקונטרס בלי שום פתיחה וחתימה והדפיסו בספרו - והוא להרב הגדול מ' יהושע העשל מרגליות, שהי' אז אב"ד ווישנעווע הסמוכה לוואלאזין, וכעת הוא בעה"ק יפו - ואשר ע"כ אין אחריות כל המאמר זה עלינו" (ראו בעניין זה: הנקין, חציו של קונטרס; הנ"ל, תיקון טעות). שני הבדלים בולטים בין הקונטרס של הנצי"ב לתשובת הרב מרגליות: א. לדעת הנצי"ב חיוב השמיטה בזמן הזה מן התורה ולדעת הרב מרגליות מדרבנן. ב. הרב מרגליות הדגיש באופן חריף את הבעיה של איסור 'לא תחנם' במכירה, בעוד הנצי"ב לא שלל את הטענה שאין איסור לא תחנם במכירה למוסלמי, וקיבל "דאפשר לומר דלית בהו משום לא תחנם, משום דערביים אינם עובדי ע"ז" (ראו הנקין, עוללות, עמ' 34-35; הנ"ל, בירורים, עמ' 9-10).

ה' בה מראשית השנה עד אחרית שנה". ממילא דווקא בשמירת השמיטה תתן הארץ יכולה בשנה שאחר השמיטה ואפילו בשמיטה עצמה. אדרבה, "אם לא ישמרו מצות שביעית הרבה עונשים יש למקום ית' [ברך] כמו עצירת גשמים וארבה וכדומה ח"ו". ראייה לכך היא הברכה שנתקיימה לדבריו ביכול השנה הששית, "מה שלא היה כן זה עשר שנים ואין זה אלא השגחת ה' כדי שימצאו רצון לשמור משמרת התורה ישוב הארץ וכן ירבה נדבות מיראי ה' ושומרי תורה ובזה יקוים ישוב הארץ בשלימות ברצון ה'".²⁷

ב. היישוב היהודי בארץ מועט ויכול לקנות את מזונו בשנה זו מן הגויים וכן להסתמך על תרומות מחוץ לארץ.

הנצי"ב הוסיף שגם לא אמורה להיות פגיעה משמעותית במטעים, מן הטעמים הבאים:

א. פעולות שנועדו לשמור על האילנות שלא יתקלקלו, מותרות מן הדין.

ב. ניתן להקל לשמור על המטעים ופירותיהם ולא להפקירם, הן כדי שלא תהיה פגיעה בעצים, והן משום שמטרת ההפקרה ביסודה הינה לאביוני ישראל ולחייט השדה, ואילו במציאות הנוכחית, הדבר ישמש בעיקר את הגויים.

הערכתו של הנצי"ב הייתה ששמירת השמיטה על ידי בני המושבות גם תגביר את התמיכה במושבות בחו"ל, משום שהיא תדגיש את מחויבותם להלכה ואת העובדה שהיישוב בארץ מבוסס על קדושתה המיוחדת של הארץ. מאידך, תגרום עבודה בשמיטה לאיבוד הלגיטימציה של ההתיישבות בארץ בעיני רבים, "ורעה זאת להיושבים הרבה מאשר ישבתו מעבודת השדה".

חששו העיקרי של הנצי"ב היה שהמתיישבים ילכו בטל, לכן הוא הציע ששנת השמיטה תשמש את בני המושבות ללימוד תורה ומוסר, בהדרכת אנשים שימנו הברון וחובבי ציון, "וידעו ויבינו וישכילו כי לא להושיב ארץ פלשתים אנחנו מנדבים כי אם להושיב נשמות ארץ הקדושה לה' ולישראל עמו".

עמדותיו אלו של הנצי"ב עלו גם בהתכתבויות שונות, ערב השמיטה ובמהלכה. בח' בכסלו תרמ"ח (24.11.1887) ביקש ד"ר פינסקר במכתב לנצי"ב ש"ישתדלו גדולי ישראל להמציא היתר לשמירת הגפנים", כשהוא יציין שהאיכרים "בלי ספק לא יאבו לשמוע

27. הנחה זו יש בה כדי להתמיה כיון ששנת תרמ"ח הייתה שנת בצורת וברוב המקומות לא עלה היכול יפה, ראו להלן בשער שישי.

לקול האוסרים", וכי השותפות בתנועת חובכי ציון בין ציבורים שונים תלויה בכך ש"גדולי ישראל [...] ישתדלו למצוא דרך טובה וממוצעת בעד הקולוניסטים [...] באופן שגם החדשים לא יראו בזה הפרזה על המדה".²⁸ במכתב תשובתו מ"ט בכסלו תרמ"ח (5.12.1887) יציין הנצי"ב שהמלאכות הנדרשות לשמירת האילנות מותרות ממילא בשביעית והאיסור אינו חל אלא על זריעה וקצירה "שאסור בפשיטות, וגם בזה יש מקום לדבר", אולם למעשה הוא אינו רוצה לקבוע בעניין, הן משום ששמע שפנו בעניין לרב יצחק אלחנן ספקטור מקובנה, והן משום שרבני ירושלים "סמוכים ונראים לחקור בפרטי עבודת הארץ יותר ממנו". בתגובה לביקורתו של פינסקר על הגישה הרבנית המחמירה, ידגיש הנצי"ב במכתבו שחכמי התורה "שהן המה מעמידין את הלאום והיהדות", עושים את כל מה אפשר כדי להקל וחלילה לטעון שהרבנים "מחמירים ואינם יודעים בישוב הארץ ובצערן של ישראל בחוסר פרנסה".²⁹

גם הרב יהודה לובצקי מפרזי יתכתב עם הנצי"ב בנושא, בשליחות מיכאל ארלנגר. במכתב מכ"ח בשבט תרמ"ח (10.2.1888) יציין הרב לובצקי לנצי"ב את חששו מן הנזק העתיד למושבות:

לו יהא אם השר יטה אזנו (אשר באמת מסופק אנכי בזה הרבה) ולא יעבוד בשביעית אצל הד' מושבות אשר לו אבל הרבה משפחות שהם תלויים בחסדי הנדיב, אשר עוד לא קבלום תחת מחסהו בטח לא יעזרם בשנה ההיא אף פר"א [פרנק אחד] וכן הרבה משפחות העתידות לבוא ולהתנחל בשנה הבע"ל [הבאה עלינו לטובה] וזה יהי[ה] מניעה גדולה, וגם ידי השר ירפו הרבה.³⁰

הוא ינסה לשכנע את הנצי"ב כי ניתן להתיר את העבודה "ולכל הפחות ע"י ישמעאלים", אם יערך שטר מכירה לגוי "כדרך שמוכרים חצירות בארצנו ועובדים בשבת ע"י בהמת היהודים המכורים בשטר מכירה", "כי אין קץ לדוחק וצער של מאות משפחות ואלפים נפשות אשר יסבולו בזה". לדבריו, ההבטחה לברכה לשלש שנים אינה מתקיימת בזמן הזה, מאחר ששביעית בזמן הזה אינה מן התורה לרוב הדעות, וישראל אינם שרויים על אדמתם. יש לציין שהרב לובצקי יהיה מעורב באותה תקופה באופן מיוחד בהכנות להתיישבותם של בני בסרביה בקסטינה, והקשיים הרבים בהתיישבותם, כמו גם פניות

28. כתבים, 1106.

29. כתבים, 1113.

30. ריבקינד, אגרות ציון, אגרת ט.

רבות אחרות להתיישבות שנדחו לפי שעה על ידי הברון, יחד עם המתח בכלל ששרר באותה עת במושבות הברון, עמדו במיוחד לנגד עיניו.³¹

בתשובתו לרב לובצקי יפרוס הנצי"ב את גישתו, לפיה עיקר הדגש צריך להיות שלא יתבטלו בני המושבות במהלך שנת השמיטה, אולם "להתיר עבודה ח"ו [חס ושלום] אינו ע"ד [על דעת] בשום אופן",³² מן הסיבות הבאות (אותן הוא פרט כאמור גם בקונטרסו):

א. "דעות המחפשים קולות" מתבססות על הקביעה ששביעית בזמן הזה אינה מן התורה, אך לו ברור שאיסור עבודה בשביעית הוא מן התורה.

ב. ירידת הגשמים, בה תלויה החקלאות בארץ, תלויה בקיום המצוות.

ג. "אנשי ליטא ואגפיה" תורמים עבור יישוב הארץ בעיקר משום קדושתה, "ואם לא יקיים קדושת הארץ כראוי יסלקו ידי הנותנים לגמרי ולא יוסיפו להיות גורמים מצוה זו בעבירה".

ד. ידו של הברון רוטשילד לא תקצר "להחיות את האנשים התלויים בה".

גם בשלהי השמיטה, ידגיש הנצי"ב במכתב לרש"י פין את החשיבות הרבה שראה בשמירת השמיטה ללא סייג, כמפתח ליישובה של הארץ ותמיכת הציבור הדתי ורבניו בהתיישבות ובתנועת חובבי ציון:

וע"ד [ועל דבר] להרחיב חוג העסק בקרב ישראל לא חדל אני להגיד למע"כ [למעלת כבוד] נ"י כי רואה אני שלא זכיתי להנות עצה ותושי' [ה] בזה. ודעותי שונות ומבוטלות לדעת חברי הגבאים הגאונים יצ"ו, כי מאז הנני חושב אשר אם נקדיש במעשינו סדרי הישוב להנהיג בה מנהגי מצות התורה והיינו מרבים להביא מתנדבים להחזיק הישוב, כלשון הכתוב בנחמ"י [ה] י"ב כי שמחת יהודה על הכהנים ועל הלויים העומדים, והלואי לא היינו מקילים בקדושת שביעית ובל"ס [ובלי ספק] הי' גם הנדיב ממלא אחרינו, אזי הי' מוחזק בישראל כי א"י [ארץ ישראל] מקודשת היא עוד היום ורוח התורה היא קיומה, כמו קיום ישראל בעמים אשר אך רוח התורה היא קיומם [...] ואז היה נמשכים המון עם ה' לכלכל את האיכרים בשנה זו ואין מעצור לה' ועמו. לא כן עתה שנוהגים בה חול וטבע חו"ל, אזי רוב גדולי ישראל הרבנים שי' [חיו] מהרהרים אחרינו ובתר רישא גופא

31. ראו להלן בפרק שבעה-עשר.

32. שו"ת משיב דבר, סי' נו.

אזיל והדברים עתיקים. אכן אנכי בעניי הנני מקוה לה' כי עוד נזכה להושיב את נשמות ארצנו בקדושתה.³³

עמדת הרב מוהליבר

בין שתי העמדות הללו נמצא הרב מוהליבר. הרב מוהליבר סבר כי מבחינה הלכתית חיוב שמירת השמיטה בזמן הזה הינו מדרבנן, וניתן למצוא למעשה היתר הלכתי לעבודה בשביעית,³⁴ אולם נטה בשלב ראשון שלא להציע היתר, משיקולים ציבוריים. וכך תיאר יהודה ליב אפל בזיכרונו מן האסיפה:

והנה הגאון ר' שמואל מוהליבר הרים את ראשו ובניחותא החל לדבר: - לפי דעתי אפשר למצוא היתר בשביעית. כן, אפשר ואפשר למצוא היתר לעבוד בשביעית, אבל אנכי עוד לא באתי לידי החלטה, אם כדאי לנו להשתמש בהיתר הזה. כי אם באה לידנו האפשרות לקיים את מצות שמיטה אחרי שנות אלפים, שלא היתה לנו היכולת לקיימה, חושב אנכי, כי אולי כדאי לנו להחזיק במצוה גדולה זו ועל ידי זה נרכש את לב החרדים, שישובו אלינו ויחזיקו במצות ישוב ארץ-ישראל ויהיו חובבי ציון כמונו.³⁵

באסיפה לא הגיעו הרבנים להכרעה. עלתה הצעה לפנות בעניין לרבני ירושלים הקרובים למושבות, ואולם רש"י פיין סבר שיש להציע את השאלה לפני רבני ישראל בכלל "וחפוש אחרי כל צדדי ההיתר לפי ההלכה בגמרא ובפוסקים".³⁶ בפועל נדחה העיסוק בנושא עד לאחר תחילת שנת תרמ"ח.

עמדת מזכירות חובבי ציון באודסה

חשוב לעמוד גם על עמדתם של מנהיגי חובבי ציון באודסה, ד"ר פינסקר ובפרט מזכירו, משה ליב לילינבלום.

ד"ר פינסקר העלה בהתכתבויותיו עם גבאי חובבי ציון, ובהם הרבנים, וכן עם רי"מ פינס, את הצורך בהיתר עבודה בשמיטה. צורך זה היה מגובה כאמור בפניות שעלו מאיכרים במושבות, בפרט מגדרה ומראשון לציון.

דרישה זו נבעה ביסודה משתי סיבות:

33. כתבים, 1350; אייזנטל, אגרות הנצי"ב, אגרת 20. מכתב מ"ב באב תרמ"ט (9.8.1889).

34. ראו להלן, הע' 104-108.

35. אפל, בתוך ראשית, עמ' 283.

36. אפל, שם; מכתבו של יצחק ליב גולדברג למנחם מנדל אוסישקין מכ"ט באלול תרמ"ז (18.9.1887).

(כתבים, 1060); מכתבו של פיין ללילינבלום מיום י"ג בחשון תרמ"ח (31.10.1887) (כתבים, 1091).

א. לצורך קיום האיכרים בשנת השמיטה ובשנה שאחריה.

ב. לצורך עתיד ההתיישבות.

ד"ר פינסקר הבהיר כי אין בידי חובבי ציון האמצעים לתמוך את ההתיישבות אם היא תשבות, וכי לא ניתן לקחת את כספי חובבי ציון הדלים, המיועדים להעמדת האיכרים על בסיס עצמאי, לצורך תמיכה בהם בשל שביתה בשמיטה.

מעבר לכך, טען פינסקר, תביא השביתה לפגיעה משמעותית בענף הגפן המתהווה ותפגע ביכולת הכלכלית של האיכרים גם בשנים שאחרי השמיטה, וכי השביתה תציג את ההתיישבות כחסרת רצון אמיתי להתקיים עצמאית, ותמנע תמיכה בפיתוחה.³⁷ עמדה זו כאמור תאמה במידה רבה את הגישה של רבים בחובבי ציון, ובהם, כאמור, גם הרב אלישברג.

אלא שמעבר לטענות אלו עמדה טענה עקרונית יותר, אותה ייצג במיוחד מל"ל. מל"ל טען כי מעבר לשאלה המעשית של שמיטת תרמ"ט ושאלת קיום האיכרים בשנה זו, כמו גם הפגיעה בענף המטעים המתפתח, עומדת סוגייה מהותית יותר, והיא שמבחינה ריאלית לא ניתן יהיה לדעתו לבסס יישוב יהודי גדול השוכנת בשמיטה. אף אם אולי ניתן יהיה למצוא מקורות למימון האיכרים בשנת תרמ"ט, טען מל"ל, חובה היא לנקוט היתר מהותי לעבודה בשמיטה, לצורך עתיד ההתיישבות בשמיטות הבאות. עתיד ההתיישבות תלוי בכך שהוא יעמוד על בסיס כלכלי עצמאי, המבוסס על "בעלי הון המתנחלים על חשבון עצמם". אם תיקבע הלכה שהאיכרים בארץ מחוייבים לשבות מדי שבע שנים הדבר יביא להרס ההתיישבות, כיון שבשמיטות הבאות יטענו הרבנים שכבר נתקבלה הלכה לאיסור ואין לשנות. במכתב לרב מוהליבר,³⁸ שעל עיקרו חזר במכתב גלוי למושבות,³⁹ הוא תהה "ומה יהיה אם יקיימו בני ישראל כלם, היינו עובדי האדמה שהם בכל מקום עיקר העם ומקורו עשרו, את השמיטה בארץ ישראל? הלא אז יהיה ישוב ארצנו דבר שאי אפשר לגמרי?" ממילא ברור ש"ישוב הארץ ושביתה העבודה במשך שנה שלמה בכל שבע שנים הם דברים הסותרים זה את זה בימינו אלה". התקבלות העמדה שיש חובת שביתה בשמיטה תוכיח שאין תוחלת כלכלית להתיישבות בארץ, הסובלת כבר עתה מאופי של יישוב נתמך, ותוביל בעלי הון ההתיישבות באמריקה או במקומות יישובם ולא לעלייתם ארצה, "ומי איפוא יאבה לשבת בארץ ישראל?"

37. ראו כתבים, 1090, 1095, 1106, 1107, 1259, 1281.

38. לילינבלום, דרך לעבור, עמ' 127-131. בראש העתקת המכתב מצויין "אדעססא, שבט, תרמ"א [בוודאי טעות וכנראה: תרמ"ח]."

39. המליץ, א' בטבת תרמ"ט (5.12.1888), עמ' 2583-2590.

אף שמבחינת השקפותיו האישיות לא ראה עצמו מל"ל מחוייב להלכה, היה חשוב לו שיתוף הפעולה בין הדתיים למשכילים בתנועה והוא סבר שעמדתו בנושא זה אינה סותרת את ההלכה. הוא טען שהשמיטה בזמן הזה היא מדרבנן, יש אף ספק מתי חלה שנת השמיטה, והקרקעות אף שייכות למעשה לסולטאן הגוי, ומנגד עומד עתיד ההתיישבות "שמלבד שיש בה משום ישוב ארץ ישראל הנה היא עבודה של פקוח נפשות פשוטה [...] כי אין לך מחלה מסוכנת משביתה במשך שנה שלמה". המציאות הוכיחה שה' לא ציוה ברכתו בשנה הששית, והדבר תואם את העמדה שברכה זו אינה מצויה כשחובת השמיטה היא מדרבנן. ואף אם הייתה הברכה שורה בשנה הששית הייתה השביתה מונעת את פיתוחו של היישוב אחר כך. נימוקים אלו הובילו אותו לפעול ביתר שאת למצב שבו תותר העבודה בשמיטה על ידי יהודים ללא סייג. הוא תבע במכתבו לרב מוהליבר ש"על גדולי ישראל להתיר את העבודה בשביעית לגמרי", והציע כי "לבלי תשתכח תורת שביעית מישראל אפשר היה להשאיר איסור הנטיעה שאין הזיקן ניכר, שהרי הנטיעות אין נותנות פירותיהם באותה שנה הראשונה".⁴⁰

בפועל, כפי שציין מל"ל עצמו בזכרונותיו, רוב חובבי ציון דרשו היתר לאור המצב הקיים של ההתיישבות.⁴¹ ביטוי מפורש לכך נתן הרב מוהליבר במכתב ללילינבלום:

40. עמדה קרובה עולה גם מדברי מרדכי לובמן. במכתב גלוי 'קול אכר' שפרסם בעיתון הצבי (י"ד בשבט תרמ"ח (27.1.1888), עמ' ל), הוא קרא לרבנים למצוא פתרון לסוגיית השמיטה משום ש"חרב חדה ומרוטה מעופפת לא רק עלינו נשינו וטפינו כי אם על כל תקות הישוב והתפתחותו לעתיד, להכחידו כלה מן הארץ". לובמן כרך בדבריו גם את הנזק הישיר הצפוי בהעדר עבודה בשדות וטיפול ראוי בכרמים, כמו גם את החשש מהשתלטות הערבים על הקרקעות השוממות, עם החשש לעתיד ההתיישבות כולה. לדבריו שביתה בזמן שהיישוב זקוק לתמיכה, תוכיח שמדובר ביישוב בטל, החי על לחם חסד, דבר שיוביל לפגיעה קריטית בתמיכת הנדיבים לפיתוח ההתיישבות. בכך התרכז לובמן בטענות הנוגעות ליישוב הקיים ולעתידו הנראה לעין. אלא שלובמן סבר עוד כי גם באופן מהותי שביתה שנה שלמה מעבודה אינה עולה על הדעת כי "מה נעשה בידינו החרוצות לעבודה וברוחנו הבורע בשלהבת יה לעבוד עבודת הקדש, הנוכל להטמין ידינו בצלחת, ולכבות רוחנו ולצות עליו דום והתנמנם שנה שלמה?". מאוחר יותר יבקר לובמן בחריפות את שביתה אנשי גדרה, עקרון ופתח תקוה בשמיטה (אחותו הייתה נשואה לאחד משני האיכרים שעבדו בשמיטה בעקרון וסבלה לדבריו "יסורין ורדיפות מבני עקרון על חללה השמיטה") כמו גם את תיפקודו של פינס בעניין ויאשים את רבני ירושלים בניסיון לפגוע בהתיישבות (ראו מכתב לובמן למל"ל, מב' בכסלו תרמ"ט (6.11.1888) (כתבים, 1272), וכן מאמרו של מל"ל 'לפנים מן הקלעים' בהמליץ, י"א באדר א' תרמ"ט (12.2.1889), עמ' 1 (מל"ל ציטט שם ממכתב של ידידו מן הארץ. וראו עדות לובמן במכתב לז"ד לבונטין, מיום כ"ו באדר תר"ץ (18.3.1890), כי הוא כותב המכתב, כמו גם כמה מאמרים בהמליץ תחת שמות העט 'דובר אמת' ו'אליפז התימני' (דרויאנוב, כתבים, 1079; לובמן-חביב, מרדכי לובמן, עמ' 94).

41. לילינבלום, דרך לעבור, עמ' 131.

תוה"ק [תורתנו הקדושה] דרכיה דרכי נועם ובשמירת מצותיה נשיג גם האושר בעוה"ז וא"כ בודאי לא תזיק חלילה שמירת השמיטה ואדרבה עוד תגדל הצלחתנו ע"י שמירתה, כידוע שאחד מעקרי הדברים שגרמו החורבן, הוא העדר שמירת השמיטה.⁴²

הרב מוהליבר הדגיש במכתבו כי ההיתר ניתן בשל המצב הקשה בה מצויה כרגע ההתיישבות, "יען כי עונותנו גרמו, אשר הארץ שממה ואנחנו שפלים ונבזים מפוזרים בכל הארץ". כאמור, גם הרב אלישברג ציין כי למרות שהכרחי ונכון להתיר את העבודה בשמיטה זו ללא סייג, התקוה היא שבשמיטה הבאה תתן הארץ יכולה והשמיטה תוכל להשמר כראוי.⁴³

אמנם דומה שגם אצל חלק מחובבי ציון הדתיים, עלה באמת הספק האם ניתן יהיה לקיים לאורך זמן התיישבות יהודית נרחבת שתשבות אחת לשבע שנים וטענה זו הצטרפה לסוגיית הקיום הקונקרטי.⁴⁴

42. מכתב מכ"ג בכסלו תרמ"ט (27.11.1888) (המליץ, ה' באייר תרמ"ט (12.4.1889), עמ' 1).

43. ראו לעיל, ליד הע' 23.

44. ביטוי לכך נתן אברהם יעקב סלוצקי, מן העסקנים הבולטים בתמיכתם בהיתר, מן האגף הדתי של חובבי ציון. הוא טען שבנוסף לכך שאין הצדקה לבקש מן מהברון לפרנס מאות משפחות המעוניינות להחמיר ולשבות שנה שלמה, יש להתחשב בטענה נוספת והיא שהדבר גם ייצור תקדים שימנע מלהקל בשמיטות הבאות, בהן הצורך כנראה יגדל: "הן לא לעולם יתמוך הנדיב בידי הקולוניסטים רבים מהם כבר חדלו לקבל כל תמיכה, ותמיכת אחדים מהם נפחתה לשליש ולרביע, ואם יאסרו את העבודה בשנת השמיטה מה יעשו הקולוניסטים עוד אחרי שבע שנים אם יצטרכו חלילה לעבוד את שדותיהם בשנת השמיטה? הן אחרי שתפתר שאלת השמיטה לחומרא שוב לא תוכל להפתר לקולא מטעם "אין ב"ד יכול לבטל דברי ב"ד חברו אא"כ גדול ממנו בחכמה ובמנין"? וא"כ הלא יותר טוב שלא לאסור כל עיקר את העבודה בשנת השמיטה, ואם ירחיב ה' את גבול הקולוניסטים ויוכלו לשבות בשנת השבע, בלי ספק יצאו אז ידי דעת המחמירים ולא יזרעו את שדותיהם; ובלא"ה [ובלא הכי] הנה היתר הרבנים לעבודת השדות בשנת השמיטה רק הוראת שעה היא ואיננה הלכה קבועה לדורות, וכאשר יחליטו רבני ישראל אז כן יקום" (המליץ, ט' בכסלו תרמ"ט (13.11.1889), עמ' 2384). סלוצקי לא שלל אפוא את האפשרות שהשמיטה תשמר בעתיד, אבל ביטא את החשש הברור שהעדר מתן היתר בשמיטה הנוכחית ימנע מתן היתר בשמיטה הבאה, בה יצטרכו האיכרים כנראה עוד יותר להיתר מן השמיטה הזו, וצירף זאת כשיקול למתן ההיתר. יהודה ליב אפל ציין כי בט"ז בכסלו תרמ"ט (20.11.1889) קיבל במקביל מכתב ממל"ל ומכתב מסלוצקי, כששניהם מזרזים אותו להשפיע על רש"י פין "שיעמוד בפרץ ולא יתן, שאיסור השמיטה יעשה מנהג בכל המושבות, כי מנהג ישראל תורה ואיסור השמיטה תהיה בכיה לדורות ותביא עלינו צרות גדולות יותר מגזירות הממשלה התוגרמית, כי גזירה עבידא דבטלא, אבל לא יתכן שהאכרים שבמשך הזמן יגיע מספרם לאלפים ולרבבות, ישבו שנה בחבוק ידיים [...] בכל שבע שנים - ואז יחרב הישוב ולא תהיה לו תקומה" (אפל, בתוך ראשית, עמ' 303-304).

השלבים בגיבוש היתרי המכירה

בפועל, לאחר חגי תשרי תרמ"ח זרזו לילינבלום את רש"י פין להשיג היתר רבני בעניין, בשל הנזק הגדול העתיד למושבות. הוא ציין שהרב מוהליבר מסר לו בביאליסטוק שאינו רוצה להתיר את העבודה בשמיטה, אך הרב יעקב יצחק ריינס מלידא הבטיח לו כמה שבועות קודם, בהיותו באודסה, לעזור את לב הרבנים למצוא היתר. לילינבלום, שהסתפק עד כמה פעילותו של הרב ריינס תהיה פרודוקטיבית, ביקש מרש"י פין שהוא או הרב אלישברג יפנו לרבנים בליטא כדי להשיג היתר, "לפחות בתור הוראת שעה או על ידי הערמה".⁴⁵ ב"ב בחשון תרמ"ח (26.10.1887) התכתב ד"ר פינסקר עם רש"י פין. המכתב עסק בעיקרו בפניית הנצי"ב למנות את הרב נפתלי הרץ הלוי מיפו כמפקח דתי על אנשי גדרה. פינסקר הביע את חששו ממינוי זה ומרצונם של הרבנים בפיקוח מחמיר על המתיישבים והביע אגב זה את חששו שהם לא יאפשרו להקל בעניין השמיטה, "אף אם למשל יתוצו איזה גדולי עמנו להתיר את עבודת הקרקע בשנת השמיטה הבע"ל [הבאה עלינו לטובה]", כשהוא מציין את הצורך הכלכלי במתן היתר.⁴⁶ בח' בכסלו תרמ"ח (24.11.1887) התכתב פינסקר עם הנצי"ב וניסה להשפיע עליו לתמוך בהיתר עבודה ולמצער שלא למנוע מלסמוך על היתר כזה כי יינתן.⁴⁷ במקביל פנה פינסקר לרי"מ פינס ובקשו לפעול להשגת היתר עבודה מרבנים חשובים כמו הרב שמואל סלנט, הרב מרדכי גימפל יפה, או גיסו של פינס, הרב דוד פרידמן מקרלין.⁴⁸ הנצי"ב ופינס סברו ככלל שאין להתיר את העבודה בשביעית, והתרכזותו של פינסקר במטעים, שבטיפולם בשמיטה ההלכה מקילה יותר, אף חיזקה את טענתם. הנצי"ב הוסיף שאינו רוצה לפסוק בעניין, הן משום ששמע שפנו בעניין לרב יצחק אלחנן ספקטור מקובנה, והן משום שרבני ירושלים "סמוכים ונראים לחקור בפרטי עבודת הארץ יותר ממנו".⁴⁹

במקביל נעשתה אכן פנייה לרב יצחק אלחנן ספקטור מקובנה. מיכאל ארלנגר, נציגו הבכיר של הברון, פנה לרבנים המקורבים לו בצרפת, הרב צדוק כהן, רבה של פריז, והרב יהודה לובצקי, רב קהילת יוצאי מזרח אירופה בפריז, בשאלת השמיטה, אך משום כובד

45. מ"ל לרש"י פין, כ"ו בתשרי תרמ"ח (14.10.1887) (כתבים, 1073).

46. כתבים, 1090.

47. כתבים, 1106. וראו לעיל, ליד הע' 28.

48. במכתב מט"ז בחשון תרמ"ח (3.11.1887) הוא ביקשו לברר "אם יש תקוה, כי רבני ירושלים ישתדלו למצוא היתר לעבודת הקרקע בשנת השמיטה הבאה" (כתבים, 1095), ובמכתב מט' בכסלו תרמ"ח (25.11.1887) ביקשו לברר זאת אצל הרבנים המוזכרים למעלה (שם, תעודה 1107).

49. הנצי"ב לפינסקר, י"ט בכסלו תרמ"ח (5.12.1887) (כתבים, 1113); פינס לפינסקר, ו' בטבת תרמ"ח (21.12.1887) (כתבים, 1130).

השאלה, הועברה הפנייה, על ידי ארלנגר והרבנים הנ"ל, לרב ספקטור, משום מעמדו ההלכתי החשוב בעולם היהודי בכלל, ובשל היותו נחשב כגורם ניטרלי שאהד את ההתיישבות.⁵⁰ פנייה זו, שהיו שותפים לה כמה מחובבי ציון, נשמרה בסוד מחשש להשפעת ר' יעקב ליפשיץ, מזכירו של הרב ספקטור, שהתנגד נחרצות לפעילות חובבי ציון.⁵¹

בעקבות פנייה זו עסק הרב ספקטור בלימוד הסוגייה בארוכה, והגיע למסקנה שניתן להתיר בתנאים מסוימים את העבודה בשביעית לאחר מכירת האדמות לגוי. למסקנה דומה הגיע גם בנו של הרב ספקטור הרב צבי הירש רבינוביץ, רבה של מיטאו.⁵² בכ"א בכסלו תרמ"ח (7.12.1887) נפגש הרב יהונתן אלישברג, בנו של הרב מרדכי אלישברג, עם הרב ספקטור שסיפר לו על ההיתר שגיבש. הרב יהונתן אלישברג עדכן את פין על הפגישה וציין שבעקבות הפצרתו נאות הרב ספקטור לכתוב למחרת פסק מתיר בעניין ולהודיע על כך לארלנגר.⁵³ יש לציין שהרב יהונתן אלישברג הבין מהרב ספקטור שלאחר המכירה תותר העבודה לגמרי, וזהו הרושם שקיבלו ממילא חובבי ציון ופקידות הברון.⁵⁴ על אף ידיעה זו התלבטו חובבי ציון כיצד לפעול. רש"י פין כתב לפינסקר כי "על פי הפצרת הרב עליאשברג לא החמיץ הרב הגאון להשיב לה' אדון] ערלאנגער כי הוא מתיר לעבוד עבודת האדמה בשנת השמיטה ע"י מכירה לא"י [לאינו יהודי] כדרך שמוכרין חמץ, ובזה תשובנה כל הסערות לדממה", אולם הוא הוסיף כי ציין בפני הרב יהונתן אלישברג שלמרות שניתן ממילא ליישם פתרון זה גם במושבות חובבי ציון, הוא חפץ למצוא התרים שלא בדרך הערמה והוסכם ביניהם שהוא, פין, יפנה בשאלה בעניין לרבנים ידועים.⁵⁵ במכתב לפין מי' בטבת תרמ"ח (25.12.1888) הביע מל"ל את מבוכתו מן המידע ששלח פינסקר על ההיתר של הרב ספקטור. הוא ציין שאינו מבין מדוע יש צורך במכירה לגוי, שהרי ממילא האדמות הן למעשה רכושו של הסולטאן, אך עיקר תמיהתו מה התועלת

50. ראו בתיאוריו של הרב לובצקי (הצפירה, כ"ו באייר תרמ"ט (27.5.1889), עמ' 439; לובצקי, אין תנאי, עמ' 9), ובהבהרה הפומבית של פקידות הברון מכ"ה בכסלו תרמ"ט (ראו להלן, שער ששי, הע' 26).
 51. במכתב לד"ר פינסקר, שנכתב עם התחלת עיסוקו של הרב ספקטור בנושא השמיטה, ציין אריה ליב הורוויץ, מראשי חובבי ציון בקובנה, ששימש כמזכיר לרב ספקטור בענייני חיבת ציון, שהרב ספקטור "קרב אל המלאכה לחפש היתר וקולות" בדבר ה"שמיטת הקרקעות והאילנות", הדבר הזה ב"סודי סודות" רק בין חמשה או ששה מחו"צ הנכבדים", כדי שהדבר לא יודע לליפשיץ "וממילא ל"הגאונים הגדולים" האחרים" (אצ"מ A9\155, עמ' 4. המכתב לא מתוארך). ראו גם קלויזנר, התנועה, ב, עמ' 326.
 52. ראו להלן הע' 84.
 53. כתבים, 1119 (מכתב פין לפינסקר, כ"ג בכסלו תרמ"ח (9.12.1887); אפל, בתוך ראשית, עמ' 286.
 54. ראו להלן הע' 62.
 55. לעיל הע' 53.

במכירה לגוי, כיון שמדברי הרמב"ם ונושאי כליו נראה שבכל מקרה ייאסרו הפירות שיגדלו כתוצאה מעבודת יהודים,⁵⁶ ואם מדובר רק בהיתר עבודת גויים, הדבר אינו משתלם כלכלית.⁵⁷ הוא גם התלבט האם לפרסם את הידיעה במכתב שעתיד היה להישלח בימים הקרובים לגבאים, שמא יצאו לחלוק על ההיתר.⁵⁸

אולם בין כך ובין כך התברר שהידיעה על החלטתו הסופית של הרב ספקטור הייתה מוקדמת. כחלק מבירור העניין ובמטרה למנוע מחלוקת שלח הרב ספקטור מכתב לרב שמואל סלנט, בכ"ב בכסלו תרמ"ח (8.12.1887), ובו ציין שלבקשת "הרבנים והרבים" שהגיעו אליו ב"הרבה מכתבים", עיין בסוגיית השמיטה משום ש"בני המושבות דשם שיש להם כרמים רבים מבקשים עצות איך ומה להתנהג בשנת השמיטה הבע"ל", וכי הגיע למסקנה ברורה ש"יש מקום להשתדל ע"ד [על דרך] מכירה לא"י [לאינו יהודי] על שתי שנים", כפי שפירט "בטוב טעם" בקונטרס שכתב. הוא ציין שמאזכור באחד מספרי האחרונים גם נודע לו שישנו תקדים למכירה כזו בספר 'שמן המור' אך לא פורטו שם נימוקי ההיתר. הוא ביקש לשמוע את חוות דעתו של הרב סלנט וכן לברר מה היה המקובל בארץ בשמיטות הקודמות, כמו גם להשיג לו במידת האפשר את תשובת ספר שמן המור. הוא טרח לציין שיתכן שיש לחלק בין המצב בעבר למצב עתה בו הדבר "נוגע למאות אנשים".⁵⁹

ככל הנראה נעשתה פניה זו בלחצו של ר' יעקב ליפשיץ, מזכירו של הרב ספקטור, שהביע בפני הרב ספקטור, לאחר פגישתו עם הרב יהונתן אלישברג, את החשש שרבני ירושלים יכעסו על הפסק.⁶⁰ בכ"ג בטבת תרמ"ח (7.1.1888) קיבל פיין מכתב מר' איסר בער וולף מקובנה, בו הוא עדכנו בהשתלשלות האירועים. הוא ציין שהרב ספקטור קיבל מכתבים מהרב צדוק הכהן ומארלנגר בשאלת השמיטה. הרב ספקטור ובנו נוטים "להתיר ע"י אמצעי", והבן אף שלח לאביו קונטרס בעניין, אולם בכ"ב בכסלו "אך מפני שחסרו לו עוד ידיעות המקום, ומפני הכבוד וחשש מחלוקת", פנה הרב ספקטור לרבני ירושלים

56. מ"ל הפנה לרמב"ם בהלכות שמיטה ויובל ד, כט, ולנושאי הכלים במקום. ואכן הרדב"ז מציין שם שאיסור ספיחין חל לדברי הרמב"ם על עבודה של ישראל בשדה של גוי. על עמדתו ההלכתית של הרב ספקטור בנושא ושל רבנים נוספים, ראו להלן ליד הע' 105-108.

57. "כי השכר שיתנו החוכרים הערבים אינו שוה בהוצאות שתעלינה על המכירה המדומית".
58. כתבים, 1135.

59. סלנט, תורת רבינו, א, סי' נג, א.

60. ראו להלן ליד הע' 62, במכתבו של הר"י אלישברג.

"שיודיעו לו דעתם ועצתם. ולעת עתה השיב להרב צדוק הכהן ולערלאנגער תשובה מפני הכבוד ולא הודיע להם שום החלטה [...] אך תקותו שיוגמר הדבר לטובת אחינו שמה".⁶¹

חובבי ציון הביעו אופטימיות זהירה. בי"ד בטבת תרמ"ח (29.12.1887) עידכן הרב יהונתן אלישברג את פינס במכתב בהשתלשלות העניינים:⁶²

שאלת השביעית, כבר עשינו בזה, ובכואי קאוונא הייתי אצל הגאב"ד ומצאתי כי נשאל אדות זה מה ערלאנגער ולובצקי וצדוק כהן. אחרי אריכות דברים הבטיחני לכתוב ביום מחר תשובה להתיר לגמרי ע"י מכירה לעכו"ם, ואז יהי[ה] באפשרות גם לאחב"י [לאחינו בני ישראל] לעשות.⁶³ והרבה חידש בזה להקל לענין ליתן להם חני' [ה] בקרקע. ואחרי נסעי משם בא הר"י ליפשיץ ואמר לו כי רבני ירושלים יכעסו על זה, ועל כן כתב לי לפה כי הוא בעצמו - הגאב"ד דקאוונא - יכתוב לרבני ירושלים כי יש לו היתר וכי רוצה לשמוע דעתם.

הר"י אלישברג הוסיף שכדאי שיושבי עקרון ישאלו את מהרי"ל דיסקין בעניין, "ולא אסופק כי גם הוא יצא להתיר ולא לאיסור". במוצאי שבת, אור לט' בשבט תרמ"ח (21.1.1888), שלח פיין מכתב לפינסקר וכתב שקשה לו להאמין שרבני ירושלים יתנגדו לבקשת הרב ספקטור, והוא מצדו יכתוב לו "להעירו שלא ישתוק בדבר הזה".⁶⁴

אולם הרבנים סלנט ודיסקין סרבו לתמוך בהיתר. למעשה הם הביעו את דעתם כבר קודם שהגיע מכתבו של הרב ספקטור לירושלים.

התייחסותו העקרונית של הרב סלנט לשאלת השמיטה נתנה למעשה כבר בשמיטה הקודמת, בתגובה לדברי הרב לפידות מרייסן. הרב סלנט סבר שחיוב השמיטה בזמן הזה אמנם אינו מן התורה, אך הוא הדגיש את חשיבות שמירתה.⁶⁵ התייחסות ראשונה ואגבית של הרב סלנט לשמיטת תרמ"ט נמצאת בדיון שהתפרסם בכתב העת התורני הירושלמי 'תורה מציון'. במכתב מי"א בכסלו תרמ"ח (27.11.1887) הפנה הרב חיים פאליק מזכרון יעקב שאלה פומבית לרבנים, לברר האם ישנו היתר לחרוש בשביעית, על ידי גוים או על ידי יהודים, אם יוכרחו לשלם המס על הקרקע, והוסיף ש"טוב לסדר פרטי כל הדיני[ם]

61. אפל, בתוך ראשית, עמ' 286-287.

62. המכתב מצוי באצ"מ A109\141. פרסום ראשון של רובו של המכתב, אותו ראה כנראה אצל פינס, פרסם בן-יהודה בעיתונו הצבי, י"ד בשבט תרמ"ח (27.1.1888), עמ' כט. המכתב פורסם במלואו בכתבים, 1136, ורובו פורסם שוב אצל הנקין, עוללות, עמ' 32-33. הציטוטים דלהלן מכתבים, שם.

63. הרב איתם הנקין פענח בטעות: לעלות. ובן-יהודה כתב: לעבור עבודתם.

64. כתבים, 1151.

65. ראו לעיל שער שלישי, הע' 263.

לפני העובדים גם לטכס עצה עם הנדיב הי"ו". הדברים פורסמו ב'תורה מציון' בשלהי כסלו תרמ"ח,⁶⁶ וגררו כמה וכמה התייחסויות של רבנים מירושלים ומפתח תקוה, שככלל נקטו עמדה מחמירה בנושא. כבר באותו הגיליון פרסם הרב יעקב אורנשטיין, מעורכי כתב העת וממקורבי הרבנים סלנט ודיסקין, תשובה ארוכה. בתשובתו הוא שלל היתר עבודה בקרקע על סמך נימוק של חובת מסים, למרות שלדעתו ואף לדעת הרב סלנט חובת השביעית בזמן הזה היא מדרבנן. הוא ציין את תקוותו ש"סגן החסד השר הנדיב הידוע" יכלול אותם ואת טפס בשנת השמיטה. דווקא הקפדה על שמירת השמיטה שבגין הפרתה חרב בית ראשון, טען הרב אורנשטיין, עשויה "להלהיב הלבבות לעבודת הארץ, ושיתנוסס הרעיון הנשגב בנדיבי עם ה' לכוונן מושבות באה"ק". בסוף התשובה ציין המו"ל שהיא הייתה למראה עיני הרב סלנט שתמך בהדפסתה.⁶⁷

בו' בטבת תרמ"ח (21.12.1887) הגיעו פקידי הברון, וורמסר, אוסוביצקי ובלוך לירושלים לפגוש את הפאשא וניצלו את הביקור לדון עם רבני ירושלים בעניין השמיטה. הרב סלנט ציין בפניהם שחל איסור מוחלט על העבודה בשדות בשביעית, בעוד עבודות הנועדות לקיום הגפנים מותרות וכי יש לדאוג לתלמיד חכם שידריך את האיכרים בעניין זה. הרב סלנט ציין בפני הפקידים את הבטחת הברון בביקורו אצלו, בי"ג באייר תרמ"ז (7.5.1887), להקפיד במושבותיו על קיום המצוות התלויות בארץ ובכללן השביעית.⁶⁸ הפקידים שוחחו גם עם הרב דיסקין בעניין אולם הוא התחמק מלדון בנושא, ורגליים לדבר שהטריד אותו במיוחד יחס חלק מן הפקידים למצוות בכלל.⁶⁹

66. תורה מציון, שנה א, ג (תרמ"ז-תרמ"ח), סי' כז (וראו לעיל הע' 12). יש לציין שכבר כחודש קודם, בי' בחשוון תרמ"ח (28.10.1887) פורסמה בחבצלת כתבה, שנכתבה כשבועיים קודם, על המושבה זכרון יעקב על ידי 'הכותב מחיפה', שהינו ככל הנראה הרב חיים פאליק (ראו לעיל שער רביעי, הע' 222), והכותב העיר שם ש"כעת נכנסה שנת תרמ"ח ערב שביעית מי יתן וכל גדולי תורה יחוו דעתם בענין השביעית לטכס עצה עם הנדיב מה יעשו הקולוניסטים כי צריכים אנו לידע לפני מי אנו עמלים" (חבצלת, י' בחשוון תרמ"ח (28.10.1887), עמ' 20), אלא שפנייה זו לא גררה אחריה תגובות.

67. תורה מציון, שם, סי' כח. בגיליון הבא (שם, שנה א, ד (תרמ"ז-תרמ"ח)), פורסמה תשובה נוספת של הרב אורנשטיין (סי' ב). וכן תשובות של הרב אריה ליב פרומקין מפתח תקוה (סי' ג-ד) והרב טוביה רוזנטל מירושלים (סי' ה), שנכתבו במחצית השנייה של חודש טבת. בתשובות אלו נדונה שאלת השמיטה מזווית שונות. ראו להלן ליד הע' 73.

68. ראו הצבי, ח' בטבת תרמ"ח (23.12.1887), עמ' 6; ט"ו בטבת תרמ"ח (30.12.1887), עמ' 1; סלנט, תורת רבינו, א, סי' נג, ד (מכתב הרב סלנט לברון, מ"ד באייר תרמ"ח); דיסקין, דברי מרדכי, דף טז ע"א-ע"ב.

69. דיסקין, שם. מרדכי דיסקין טען שם שנודע לרב דיסקין שהפקיד אוסוביצקי זלזל בכלל בשמיטה ואמר בפני הציבור בפתח תקוה "כי משה רבינו טעה בדבר השמיטה", ומשכך, לא רצה לדבר עם הפקידים בנושא.

כמה ימים אחר כך הגיע כנראה מכתבו של הרב ספקטור לרב סלנט, ובמכתב תשובה שכתב לרב ספקטור, בכ' בטבת תרמ"ח (4.1.1888), ציין הרב סלנט שעיין בספר שמן המור ומצא שנקט היתר בדרך מכירה לגוי לצורך עבודת הגוי הקונה, אולם לדעתו פתרון זה אינו רלווטי. לדעתו מכירה שאינה רשומה בטאבו אין לה ערך, ומכירה כדין אינה מעשית וגם הנדיב לא יחפוץ בה. כמו-כן עבודת גויים בכרמים, טען הרב סלנט, אינה מהווה פתרון מעשי, כיון שבמושבות הברון "לא יבטחו בהגויים, אם אך יעבדו שנה אחת", ובוודאי במושבות שמגדלות בעיקר תבואה וירקות "לא יתנו להגויים לעבוד שמה בשום אופן, כי לא יבטחו עליהם". הרב סלנט ציין עוד שבקיץ שעבר הבטיחו הברון על שמירת המצוות במושבות, ובכללן השמיטה, כפי שיוורו רבני ירושלים, וכי גם לפקדי הברון שביקרו אצלו לפני זמן קצר השיב שעבודת הכרמים מותרת לצורך קיום האילנות, ובשדות יקיימו שמיטה כדת כמו בפתח תקוה בשמיטה הקודמת. כפי הנשמע, ציין הרב סלנט, גם עתה בכוונת אנשי פתח תקוה לשבות "לקיים מצות שמיטה כדת בלי שום קולא".⁷⁰

בנוסף לכך שלח הרב יעקב אורנשטיין, בהסכמת הרב סלנט, מכתב תשובה ארוך לרב ספקטור המשיג על פסיקתו.⁷¹

מתברר עוד שהיתה גם התכתבות בעניין בין הרב ספקטור לרב דיסקין, כשגם אז התחמק הרב דיסקין מהבעת עמדה ברורה, "והוא ענה לו בדרך רמיזה לאמר "מסתמא כתורה יעשה"⁷².

70. סלנט, תורת רבינו, א, סי' נג, ב.

71. פרט זה ציין הרב אברהם דב הכהן בחזור ששלח לרבנים בכ"ז בטבת תרמ"ח (11.1.1888), ראו להלן הע' 80. מסתבר שעיקרו של מכתב זה של הרב אורנשטיין תואם תשובה ארוכה שהוא פרסם בכתב העת תורה מציון, שנה א, ד (תרמ"ז-תרמ"ח), סי' ב (ראו לעיל הע' 67), בה השיג על האפשרות להתיר לבני המושבות למכור את הקרקע לגוי כדי לחרוש ולזרוע אחר כך, אף באמצעות גוים, בעיקר בטענה שמכירה לזמן אינה מפקיעה את קדושת השביעית, וגם מהנימוק שציין הרב סלנט, שהמכירה אינה קבילה כשאינה נעשית בערכאות.

72. דיסקין, דברי מרדכי, דף כה ע"ב. וראו דברי א' בן-יהודה: "ידוע לכל יושבי עירנו, כי בדבר השמיטה לא הרב הריל"ד הוא שנכנס בעובי הקורה לאסור, ואדרבה על מכתב הרה"ג הר"י אלחנן מקובנו אליו בענין זה ענה הריל"ד כי הוא סומך על פסק הגאון מקובנו. הדבר ידוע ומפורסם בעירנו, והד"ר גולדברג בעצמו [...] ספר לנו כי הוא קרא את המכתב הזה של הרה"ג הריל"ד הי"ו בבית הרב הגאון מקובנו" (הצבי, י"ד באדר א' תרמ"ט (15.2.1889), עמ' נג. הרב ד"ר גולדברג נועד עם הרב ספקטור בסביבות חודש שבט תרמ"ח. ראו להלן הע' 84). והשוו לציטוט מפיו של הרב דיסקין, המובא בהצבי בשם אליהו קופלמן ממוסקבה, שנפגש עם הרב דיסקין בסיון תרמ"ט: "אני לא אמרתי אסור. רק לא הפצתי לחפש התר להשמיטה" (הצבי, ט"ו בסיון תרמ"ט (14.6.1889), עמ' פד). וראו עוד להלן הע' 193.

כאמור, נדון הנושא באותה עת גם בין רבנים מן המושבות ומירושלים. בכתב העת התורני הירושלמי 'תורה מציון' פורסמו דבריהם של הרב יעקב אורנשטיין והרב טוביה רוזנטאל מירושלים והרב אריה ליב פרומקין מפתח תקוה, ככלל נקטו רבנים אלו עמדה מחמירה בנושא העבודה בשביעית. הם שללו כל היתר בנוגע לעבודות השדה הן מסיבות הלכתיות ואמוניות והן מסיבות פרקטיות, אם כי יש לציין שבנוגע לטיפול במטעים ואף לזריעת ירקות במטעים על ידי גויים, נקט הרב פרומקין עמדה מקילה יותר, על פי המתווה של המב"ט והמהרי"ט להשכרה בהבלעה.⁷³

בשלב זה החל אליעזר בן-יהודה לפרסם בעיתונו הצבי דברי תעמולה ופרסומים שונים לטובת היתר עבודה בשביעית. בגיליון שיצא בט"ו בטבת תרמ"ח (30.12.1887) פתח בן-יהודה בתיאור המפגש בין פקידי הברון עם רבני ירושלים האשכנזים וביקר את הרב סלנט על האיסור שנקט, למרות ש"חיי כמה מאות נפשות תלויים בזה וחרבן כל דבר הישוב חלילה". בן-יהודה בקש לעורר את רבני חוץ לארץ לשקול היטב את הנושא החמור הזה, ואף פנה באופן אישי לכמה רבנים.⁷⁴ החל מגיליון זה הוא פרסם בהמשכים קונטרס של הרב יעקב מרדכי הירשנזון מירושלים, בשם 'דבר השמיטה'. בפתח הקונטרס ציין הרב הירשנזון שכתב את הקונטרס לאחר שנשאל מאנשי המושבות אם ניתן למצוא היתר בענין החרישה והזריעה בשביעית, ותיאר בצבעים קודרים את הנזק שיגרם אם לא ימצא היתר, והחל לפרט צדדים שונים לקולא בסוגיית השמיטה.⁷⁵ בגיליונות הבאים פירט המחבר את

73. ראו לעיל הע' 67. על הצעת הרב פרומקין ראו להלן הע' 130.

74. בכ"ו בטבת תרמ"ח (6.1.1888) פנה בן-יהודה במכתב לרב דוד פרידמן מקרלין, שיחווה דעתו בעניין השמיטה. הרב פרידמן השיב לבן-יהודה בכ"ג בשבט תרמ"ח (5.2.1888), כי בשל מצוקת המושבות כאשר "בשמיטה זו הדבר נוגע לאיזה מאות משפחות אשר עוד לא נתכוננו על בסיס קיים ויכולים עי"ז להרס ממצבם ולהרוס כל הישוב", מן ההכרח למצוא הקלות משמעותיות, הוא הציע ש"זקן הרבנים הרב הגאון כו' הרי"א [הרב יצחק אלחנן] יחי' הרב דק"ק קאוונא", יפנה לרבנים חשובים לדון בעניין כמה חודשים, וכי בחדש תמוז תרמ"ח יכריעו הרבנים ביחד מהן "הקולות שיכולים להקל אף שלא בשעת הדחק" ומהן "הקולות שיכולים להקל רק בשעת הדחק, בשמיטה זו שהיא שעת הדחק גדול כידוע למבין". תשובה זו לא הניחה את דעתו של בן-יהודה, שביקש היתרים גורפים וברורים, ולכן כנראה כלל לא פרסמה (ריבלין, הגאון, עמ' קמד). עוד על עמדתו של הרב פרידמן בסוגיית השמיטה, ראו להלן הע' 198. על מעורבותו הפעילה של בן-יהודה בהשגת היתר מרבני הספרדים בירושלים, ראו להלן ליד הע' 130-136.

75. יש לציין שהרב סלנט קרא את הדברים בעיון, שכן הוא ביקש מהרב חיים הירשנזון, שביקר אצלו, לפרסם בעיתון הצבי הבהרה כי מסקנת אביו, הרב יעקב מרדכי הירשנזון, שפורסמה במאמרו בהצבי, בט"ו בטבת תרמ"ח, לפיה לדעת הסמ"ע מותרות חרישה וזריעה בזמן הזה בשמיטה, אינה נכונה (הדברים פורסמו בהצבי, י"ד בשבט תרמ"ח (27.1.1888), עמ' לב-לג. הרב חיים הירשנזון ציין שהדברים נאמרו בביקורו אצל הרב סלנט "ביום ה' העבר". העורך ציין שהמאמר נמסר לדפוס כבר שבועיים קודם. ומסתבר אפוא שהפגישה הייתה בכ"א בטבת תרמ"ח (5.1.1888)). עמדה דומה השמיע כאמור הרב סלנט כבר בשמיטה

פרטי ההיתר שגיבש.⁷⁶ בנוסף פרסם הצבי ידיעות מגוונות בנושא, ובתוכן אֶזכור השמועה שהרב ספקטור כתב לרב סלנט בעניין וכי גם הוא מצדד לקולא בענין,⁷⁷ וכן פרסום חוות דעת מקלה של הרב יום טוב ישראל (שיריזלי) רבה של קהיר, שהתגורר אז בירושלים.⁷⁸ כן התפלמס בן-יהודה עם גורמים במושבות שקראו לשבות בשמיטה.⁷⁹

בעקבות ההתנגדות שעלתה מבית מדרשו של הרב סלנט להיתרו של הרב ספקטור, ניסה גם הרב אברהם דב הכהן מירושלים, לשעבר רב הקהילה האשכנזית בקהיר ומחבר ספרים, לעורר רבנים להצטרף להיתר שנקט הרב ספקטור, בצפייה שהדבר יתרום למתן פסק היתר פומבי. בכ"ז בטבת תרמ"ח (11.1.1888) הוא שלח 'קול קורא' לרבנים ולעסקנים בארץ ובתפוצות ולמערכות העיתונים. הוא פירט בו נימוקים שונים להיתר וכן את תמיכתו של הרב יום טוב ישראל בהיתר, וציין כי אם הרב ספקטור לא יחזור בו מפסקו ויצטרפו לדעתו שלושה רבנים "יושבי על מדין", "אז אדמה שנוכל להתיר עבודת הקרקע של שביעית בזמה"ז [בזמן הזה]."⁸⁰

הקודמת, בוויכוח שלו עם הרב לפידות (ראו לעיל שער שלישי, הע' 263). הרב חיים הירשנזון מכל מקום הגן במאמרו על עמדת אביו, וטען בהרחבה שהם נאמנים לפשט דברי הסמ"ע.

76. ראו להלן, הע' 127.

77. הצבי, כ"ב בטבת תרמ"ח (6.1.1888), עמ' כא.

78. הצבי, כ"ט בטבת (13.1.1888), עמ' כח.

79. כמו פולמוס של בן-יהודה עם עמדת הרב אריה ליב פרומקין שפורסמה כאמור בחוברת תורה מציון; וכן פרסום מכתב של יהושע שטמפפר השולל את יעילות העבודה בשביעית בפתח תקוה ופולמוס של בן-יהודה עמו (ראו להלן שער שיש, הע' 149-150).

80. עותק מקורי מצוי בספרייה הלאומית בירושלים (סה"ל 2007 L 241). ראו פרסום מלא של המסמך בהמליץ, כ"א בשבט תרמ"ח (3.2.1888), עמ' 178-179; מחזיקי הדת, כ"א בשבט תרמ"ח (3.2.1888), עמ' 4-3; עברי אנכי, י"ב אדר התרמ"ח (24.2.1888), עמ' קעב-קעג. הרב שמחה הלוי במברגר מאשפנבורג שבגרמניה ציין במכתב לרב סלנט, מה' באדר תרמ"ח (17.2.1888), את קבלת החזר של הרב הכהן (שו"ת זכר שמחה, סי' רט"ז). ממכתב של י"ל גורדון למ"ל, מכ"ה בניסן תרמ"ח (6.4.1888), מתברר כי תחילה שלח לו הרב הכהן את "הסכמות כל חו"ר [חכמי ורבני] ירושלים הספרדים, שכלם מורים להתיר, זה ע"י מכירה וזה ע"י השכרה, וגם תשובת רב אחד מאפריקא [בוודאי הרב יום טוב ישראל] בתוכם", ומאוחר יותר שלח לו את 'קול קורא' שכתב והמליץ לפרסמו בהמליץ ולשולחו לכל הרבנים, כדי שיביעו דעתם ויתברר שרובם מתירים (לילינבלום, דרך לעבור, עמ' 118; גורדון, אגרות יל"ג, אגרת ט, עמ' 230). וראו גם דברי הרב יוסף דוב הלוי סולובייצ'יק במכתב שכתב לאישיות בירושלים, בו הזכיר בביקורת ש"זה יותר מחצי שנה, אשר כותב העתים המליץ הרעיש העולם בשם הקאלאנעס דתמן מבקשים מהרבנים דחו"ל שיורו להם היתר בשביעית. גם הדפיס בשם שלושה חכמים מתמן. א' המיוחד הרב רי"מ [ר' יעקב מרדכי הירשנזון] והשני לו ר' אברהם דב הכהן והשלישי חכם א' ממצרים". הרב סולובייצ'יק ביקר את "עזותם אשר הם קופצים בראש להורות במקום גדולים המה הת"ח שבירושלים", הרב דיסקין והרב סלנט (שו"ת בית הלוי, ד, ליקוטים, סי' ה, עמ' לד).

גם עיתון המליץ, שיצא ברוסיה והתאפיין בתמיכה בפעילות חובבי ציון, החל לעסוק בעניין. פורסמו בו מאמרים והתייחסויות של רבנים התומכים בנקיטת היתר עבודה בשביעית, ובהם הרב יצחק יעקב ריינס, הרב לפידות מרייסן, הרב מרדכי אלישברג מבויסק, "אחד מתלמידיו של הלל", הרב ליוון מוילנא, הרב יצחק וולף ארשוונגר וכן הובאו בו ציטוטים מעיתון הצבי.⁸¹

בי"ד בשבט תרמ"ח (27.1.1888) כתב ר' איסר בר וולף מקובנה לפין שהגיעה לרב ספקטור תשובה שלילית מרבני ירושלים, וכי הרב ספקטור לא יצא במלחמה עם רבני ירושלים.⁸² בט"ז בשבט תרמ"ח (29.1.1888) ובי"ח בשבט (31.1.1888) כתב הרב ספקטור בעצמו לרב צדוק כהן מפריז. הוא ציין שבירר את הסוגייה כחדשיים וערך קונטרס בעניין, וכן עשה בנו, הרב צבי הירש רבינוביץ ממיטאו. הוא תיאר את ההיתר שגיבש וציין שנועץ גם עם הרב ד"ר אליקים גולדברג, שביקר אצלו לפני נסיעתו לארץ לשמש כרופא במושבה זכרון יעקב, שהסכים עם גישתו. לדבריו הוא תכנן לפנות לעוד כמה רבנים מפורסמים שיחוו דעתם על ההיתר, אלא שבעקבות השמועות על המתנגדים לעניין ועיון בנימוקיהם הגיע למסקנה שעדיף שהברון ישבית כליל את עבודת האדמות שברשותו, הן משום שברור לו שחפצו של הנדיב לייסד את המושבות היה "רק למען קדושת אה"ק [ארץ הקודש]" והן משום שלא ברור כלל שהנדיב יחפוץ למכור את "המושבות במכירה גמורה על שתי שנים ולעבוד ע"י ישמעאלים משך שתי שנים",⁸³ מה עוד שיש מלאכות הנוגעות לשמירת האדמה והכרמים המותרות ממילא על פי דין ולכן החשש שמא יושחתו האדמה והכרמים אינו כה גדול. הרב ספקטור אף ביקש שהרב כהן ידאג להעתקת המכתב לצרפתית ושישלח לברון.⁸⁴ ככל הנראה מקורבי הברון לא השתכנעו מן הדברים. בכ"ח בשבט תרמ"ח (10.2.1888) כתב הרב לובצקי לנצי"ב, בשליחות מיכאל ארלנגר, וניסה לשכנעו בצורך להתיר את העבודה "ולכל הפחות ע"י ישמעאלים",⁸⁵ אולם הנצי"ב סרב להקל בעניין.⁸⁶

81. ראו למשל המליץ, כ"ה-כ"ח בשבט תרמ"ח (7-10.2.1888).

82. המכתב הגיע לפין בט"ו בשבט תרמ"ח (28.1.1888) (אפל, בתוך ראשית, עמ' 287).

83. יש לציין שלדרישה שהעבודה תיעשה על ידי גויים גם בשנה שלאחר השמיטה, בה גם מכורה האדמה לגוי, אינה נדרשת כלל מבחינה הלכתית, שהרי לאחר השמיטה יכול הגוי להעסיק יהודים בעבודת האדמה. דרישה זו גם לא הוזכרה אחר כך בפסק שהוציא הרב ספקטור. מסתבר אפוא שהרב ספקטור חשב לתומו שבהמכר הקרקע לשנתיים לגוי הוא יעסיק ממילא גויים גם לאחר השמיטה. יתכן והבנה זו גם תרמה לקביעתו בעת הזו שמכירה כזו לא כל-כך משתלמת לברון.

84. חבצלת, כ"א באדר א' תרמ"ט (22.2.1889), עמ' 178-179; שו"ת ר' יצחק אלחנן, מכתב ד.

85. ריבקינד, אגרות ציון, אגרת ט.

86. ראו לעיל הע' 30.

משהתברר לחובבי ציון שהרב ספקטור נמנע מלפרסם בפומבי את פסקו, ניסה פין לפעול בכמה אפיקים. הוא כתב לרב יהונתן אלישברג ובקשו לנסוע שוב לקובנה ולהפציר ברב ספקטור "שלא ישא פני איש" ויתיר העבודה בשמיטה, ובמקביל פנה לרב מרדכי אלישברג שיפרסם את היתרו, ולרב שמואל מוהליבר שיפעל בענין.⁸⁷ ככל הנראה בעקבות זאת, שלח הרב מרדכי אלישברג, בכ"ג בשבט תרמ"ח (5.2.1888), לפרסום בעיתון המליץ ובעיתון הצבי, תשובה שהשיב לו הרב לפידות מרייסן, ובה מענה לקושיות שהקשו רבני ירושלים, בשמיטה הקודמת, על הצעתו או להתיר עבודה בשמיטה. הרב אלישברג העיר שלאחר שיפורסמו הדברים ידון גם הוא "בדבר הלכה זו הצריכה לשעתה למעשה, ובעזה"י אחזה דעי לבקש צדדי ההיתר גם אני".⁸⁸ במקביל החל לפעול בעניין בצורה נמרצת הרב שמואל מוהליבר, ששינה בשלב זה את עמדתו והגיע למסקנה כי יש לפעול להתיר עבודה בשביעית על סמך מכירת האדמות לגויים.⁸⁹ הוא פנה בדחיפות לאחד

87. מכתב פין לפינסקר, מיום כ"ח בשבט תרמ"ח (10.2.1888) (כתבים, 1163; אפל, בתוך ראשית, עמ' 288).

88. פורסם בהמליץ בשני חלקים: כ"ח בשבט תרמ"ח (10.2.1888), עמ' 248-249; ל' בשבט תרמ"ח (12.2.1888), עמ' 258-259, ובהצבי, י"ט באדר תרמ"ח (2.3.1888), עמ' מט; כ"ו באדר תרמ"ח (9.3.1888), עמ' נג. עוד התכתב הרב לפידות בנושא עם הרב אריה ליב רשקס, בשני מכתבים (המכתב הראשון מכ"א באדר תרמ"ח (4.3.1888)) ובהם התייחס בהרחבה לנושא, כמו גם להשגות שכתב על דבריו הרב יהושע העשל מרגליות בקונטרס 'קול התור נשמע בארצנו' (מדובר בקונטרס שנדפס בשנת תרמ"ח וחלק מן הטייטה שלו נדפסה בטעות בשו"ת משיב דבר של הנצי"ב. ראו לעיל הע' 26. עיקר הקונטרס מוקדש להשגות המחבר על ההיתרים שפרסמו בהמליץ הרב לפידות והרב אולשוונגר). מאוחר יותר ערך הרב לפידות מחדש את שני המכתבים למאמר אחד בשם 'דבר השמטה' בו כלל גם התייחסות להשגות שכתבו על דבריו הרב יחיאל מיכל וולפסון מיאנישוק (דבריו נדפסו ב'קונטרס זכר לשביעית' בתוך ספרו שו"ת שפת הים, ב, וילנא תרמ"ח) והרב טוביה רוזנטל מירושלים (ראו להלן הע' 206). הרב לפידות פרסם את המאמר בקובץ: כנסת הגדולה: ספר-עם, א (תר"ץ), עמ' 39-43, כשהוא מציין כי כבר יצא "לדון בזה להלכה ולא למעשה [...] רק כמציע בשעת הדחק כמו שחתרו הקדמונים באיסור שבת וחמץ בפסח ורבית החמורים". הוא ציין שאף שהמחמיר תבוא עליו ברכה "וכמדומה לי שאילו הייתי שם הייתי עומד בנסיין [...] אבל לאחרים ראוי לחפש צדדי קולות, לחוש לחיי נפשות רבות ומהם רבים שלא יעמדו בנסיין כזה וכשלו באיסור".

89. יש לציין שהלחץ על הרב מוהליבר היה לא רק להקל אלא גם להחמיר, לא רק מצד הנצי"ב אלא אף מאחד ממקורביו הבולטים, יצחק אייזיק בן-טובים, שציין בשנת תר"ע (1910): "לפני שמיטת תרמ"ט, ובהיותי אז כחותם על יד ימינו של הגרש"מ ז"ל בעברנו יחד בענין חבת ציון, רבתי אז עמו לא אחת ולא שתיים ולא אביתי סלוח לו את תחילת דבר היתרו, וטעמי ונמוקי היה עמי, כי קטן ודל היה אז הישוב כרמים ופרדסים לא נפרצו עוד אז כארץ, ורק נצנים נראו אז, ואולי נדברו אז יראי ד' איש אל רעהו והיו מסכימים כלם בעצה אחת לפסוק את שאלת השמיטה לחומרא, כי אז בודאי היה מתרצה הנדיב הצדיק להחזיק בידי בני המושבות גם בשנת השמיטה, ולא היה קשה לו גם הקרבן הקטן הזה בין עשרות המיליונים שהשקיע בהישוב, ושם שמים היה מתקדש, השמיטה משתמרת כהלכתה, וד' היה מצוה את הברכה בבית ובשדה [...] אך מכיון שנתחלקו אז הרבנים לשתי מפלגות, הללו אוסרים ומחמירים, והללו מתירים ומקילים, ויאמר גם

מחשובי פוסקי הדור, הרב יהושע טרונק מקוטנא, שהציע שהרב מוהליבר יגיע לדון עם בעניין בעת שהותו בוורשה.⁹⁰ הדיון התקיים בכ"ח בשבט תרמ"ח (10.2.1888) בביתו של אחד מחשובי דיני ורשה, הרב שמואל זנוויל קלפפיש, ובסופו יצא פסקם של הרבנים להחית את העבודה בשביעית בתנאים מסוימים, לאחר מכירת הקרקע לגוי. עוד נכתב בפסק שחתימת השטר וההדרכה המעשית ייעשו על ידי בית הדין בירושלים, וצויין בפסק שהוא מותנה בהסכמת הרב ספקטור.⁹¹

כב' באדר תרמ"ח (14.2.1888) נסע לקובנה, בשליחות הרב מוהליבר, מזכירו ר' יעקב בכרך ובידו כתב ההיתר שנחתם בוורשה. הוא עבר בוילנה והביע בפני רש"י פין את החשש 'פן ירגישו בבואו המתנגדים המושבעים לחו"צ [לחובבי ציון] יעקב ליפשיץ [...], ז.ד. לאנדוי ומ. מרקלס⁹² ויעמדו לו לשטן להפריע את הרב הגרא"ס מלתת את ההיתר'.⁹³ לפנות ערב הגיע בכרך לקובנה ונועד עם הרב ספקטור. לאחר שנודע לרב ספקטור על

הוא: כחא דהיתרא עדיף, וביחוד כאשר היה לו על מי להשען" (החרות, כ"ז בסיון תר"ע (4.7.1901), עמ' 1). כאמור בשאלה זו התלבט קודם הרב מוהליבר עצמו, ואחר כך גם הרב ספקטור, וטענות דומות העלה הנצי"ב. נראה שמה שהניע את הרב מוהליבר להוציא היתר, הייתה קודם כל הכרתו העמוקה שההיתר הוא מרווח מבחינה הלכתית, וכי דרישה מן הברון לכסות את ההוצאות המרובות משמירת השמיטה, אינה מוצדקת הלכתית וגם עלולה להביא לפגיעה בתמיכתו של הברון בהתיישבות, מה שיתיר את חובבי ציון עם קופתם הריקה, ואת עתיד ההתיישבות תלוי על בלימה.

90. הרב טרונק יחד עם חתנו הרב חיים אלעזר וואקס ביקרו בפתח תקוה בחודש אב תרמ"ו והתרשמו עמוקות מאופייה הדתי ומכך שבני המושבה "זהירים גם במצוות התלויות בארץ בתרומות ומעשרות". הם גם היו ערים לקושי הכלכלי של בני המושבה, והרב וואקס אף ציין במכתב תשובה לראשי אגודת חובבי ציון בוורשה, כי בשל הקושי של בני המושבה לתת "מעשר להממשלה ועוד הפעם מעשר" הוא הציע שהם יתנו את המעשר לרב שלהם [הרב אהרן אורלנסקי] שהוא כהן, וכי הוא, הרב וואקס, וחובבי ציון בוורשה יקנו את המעשר בסך של 5 רובל לשבוע, והכסף ישמש כצדקה לעניים ולצרכי המושבה (הצפירה, ה' בתשרי תרמ"ז (4.8.1886), עמ' 3-4). על קשריו ההדוקים של הרב טרונק עם הרב קלישר בשנות ה-60 וה-70, ותמיכתו ביישוב הארץ על בסיס פרודוקטיבי, ועל קשריו גם של הרב וואקס עם הרב קלישר, ראו ידידיה, הרב, עמ' 118-119.

91. הטופס המקורי של הפסק, בכתב ידו של הרב מוהליבר ובחתימת שלושת הרבנים, מצוי באצ"מ K2\15, ראו תצלומו אצל: ארקין, נחשוני השמיטה, עמ' 108. פורסם בדפוס, אולי לראשונה, יחד עם פסקו של הרב ספקטור, על ידי ריי"מ פינס בהמליץ, י"ט באדר ב' תרמ"ט (22.3.1889), עמ' 2-3. לפינס נשלחו הפסקים על ידי הרב מוהליבר בשלהי שנת תרמ"ח (ראו כתבים, 1234, 1236, 1273), אך לפחות פסק שלושת הרבנים היה בידיו כבר בניסן תרמ"ח (ראו נספח 2, ליד הע' 33). בשנת תרמ"ט פורסמו הפסקים הנ"ל גם בספרו של הרב אליעזר אליהו וולנשטיין, דבר השמטה, עמ' ג-ה. וראו נוסח הפסק גם אצל: אפל, בתוך ראשית, עמ' 288-290; כתבים, 1169.

92. נראה שהכוונה לר' שלמה זלמן לאנדא ור' שמעון מערקיל (ראו: לאנדא ורבינואוויץ, אור לישרים, עמ' 52).

93. אפל, שם, עמ' 290.

היתרם של הרבנים הוא ניאות לבקשת הרב מוהליבר לפרסם גם את היתרו, ולמחרת, ג' באדר תרמ"ח (15.2.1888), חתם על נוסח ההיתר שגיבש.⁹⁴ הרב ספקטור ציין שיש עדיין לדון בכמה פרטים עליהם "נתישב בדבר הזה עצה עם כ' [בודר] הג' [אונים] הללו שיחיו" ובמקביל הוא כתב בעניין מכתב אישי לרב מוהליבר.⁹⁵

בכך גובשו למעשה לראשונה שני פסקי היתר, עם תיאום מסוים ביניהם.

פסקי ההיתר ותנאיהם

עיון בפסקי היתר, כמו גם במכתבים שכתבו הרבנים בנושא, מעלה שהרבנים המתירים היו תמימי דעים בכמה נושאים:

א. אין במכירה משום איסור 'לא תחנם'. הרב ספקטור דרש אמנם שהקרקע תמכר למוסלמי דווקא, כדי להימלט עד כמה שאפשר מחשש זה, בעוד הרבנים האחרים לא הקפידו על כך וסברו ש"כיון שהוא לטובת היישוב פשיטא דאין כאן איסור דלא תחנם בפרט כשמוכר ע"מ [על מנת] להחזיר".⁹⁶

ב. מכירת הקרקעות לגוי מועילה, לעניין היתר עבודה בשביעית, גם אם המכירה לא תירשם בטאבו אלא תיעשה בבית דין יהודי.

כמו כן היו הרבנים תמימי דעים בכך שלפירות שיגדלו באדמות המכורות, יהיה דין פירות חולין, כפי הנהוג בפירות שגדלו בקרקע של גוי, וכי אין איסור 'ספיחין' בירקות שיגדלו.⁹⁷

אולם מתברר שהייתה התדיינות משמעותית בשאלת היתר עבודת יהודים לאחר המכירה. בפסק עליו חתמו שלשת הרבנים, צויין שכדי למנוע את חורבן המושבות "וכמה מאות נפשות ימוגו ברעב חלילה" נמצא היתר לשנת השמיטה הנוכחית "למכור בקיץ הבע"ל [הבא עלינו לטובה] את השדות והכרמים וכל השייך לעבודת האדמה לנכרים עד

94. אפל, שם, עמ' 290-292; שו"ת ר' יצחק אלחנן, מכתב ה. פורסם כאמור לראשונה על ידי פינס בהמליץ בשנת תרמ"ט (ראו לעיל הע' 91).

95. הטופס המקורי של המכתב, בכתב ידו של הרב ספקטור, מצוי בספרייה הלאומית בירושלים, אוסף שברון (Schwad 01 15 189). ראו תצלומו באוסף הדיגיטלי 'פולמוס השמיטה' המופיע באתר הספרייה (<http://web.nli.org.il>) וכן אצל: הנקין, עובדות, עמ' 69. ראו נוסחו גם ב: ניצני ארץ, מכתב ג, עמ' 12-13; שו"ת ר' יצחק אלחנן, מכתב ו.

96. לשון הרב מקוטנא, שו"ת ישועות מלכו, יו"ד, סי' נה. וראו גם דברי הרב מוהליבר בתשובה לרב בן ציון שטרנפלד מפילצק (אולי בנוגע לשמיטת תרנ"ו): "וא"כ עיקר המכירה בעת השמיטה היא לטובתינו ומוכרחים אנו לזה, פשיטא דשרי בלי שום פקפוק" (שו"ת מהר"ש מוהליבר, יו"ד, סי' כב).

97. להלן ליד הע' 103-106.

אחר השמיטה". בהמשך הפסק צויין ששטר המכירה ייעשה "אצל הבי"ד שבירושלים ועפ"י [ועל פי] הסכמתם", ואז פורטו תנאי העבודה בשביעית כך:

כאשר ימכרו כנ"ל עפ"י שטר כזה יהיה מותר לעבוד את האדמה ככל הצורך הן בשדות והן בכרמים, ממילא מובן, שאותם הקולוניסטים שהם בעלי יכולת ושביכלתם לשכור פועלים נכרים לא יעשו בעצמם עבודה האסורה בשביעית, אבל העניים אשר אין ביכולתם לשכור פועלים נכרים יעשו מלאכה בעצמם, אבל דוקא עפ"י הב"ד בירושלים, שיוורו אותם עפ"י שאלתם המלאכות המותרות להם והמלאכות האסורות, כל הנ"ל נעשה רק על שנת תרמ"ט, אבל לא על השמיטות הבאות לאחר כן, כי אז יצטרכו להיתר מחדש, ואולי יעזור ה' ברוב רחמיו להושיע את עמו ולהצליח להם שלא יצטרכו להיתר כלל, ישמרו השמיטה כד"ת. כל דברי ההיתר הנ"ל הננו מסכימים לו עפ"י דין ודת תוה"ק כפי המבואר אצלנו בארוכה בקונטרסים מיוחדים, אמנם כ"ז [כל זה] נעשה באופן שיסכים עמנו גם הרב הג' [און] פאר דורנו כש"ת מו"ה יצחק אלחנן נ"י האבד"ק קאוונא. וד' ימהר ויחיש את גאולתנו ונשמור את כל המצוות התלויות בארץ כהלכתן ודקדוקן.

מעבר לכך שהפסק הותנה בהסכמת הרב ספקטור, הרי שנוסחו הגביל את היתר העבודה בשני תנאים:

א. בעלי יכולת - יעשו את עבודת הקרקע דווקא על ידי גויים.

ב. עניים - יוכלו לעבוד בעצמם, אך דווקא על פי הדרכת בית הדין בירושלים.

מעדויותיהם של הרב טרונק והרב מוהליבר מתברר שהנוסח שהתגבש היה למעשה פשרה בין עמדות שונות שהעלו הרבנים. לדברי הרב טרונק, הרב מוהליבר ועמו הרב קלפפיש סברו להתיר לגמרי את העבודה על ידי יהודים, לאחר המכירה, גם במלאכות שיסודן דאורייתא, ותמכו את שיטתם גם בהיתרו של הרב ספקטור (כנראה לפי השמועה שהוא פסק להתיר גמור⁹⁸), ואילו הוא טען שבמלאכות שיסודן מן התורה, אין להתיר עבודת יהודים גם לאחר המכירה, והכוונה למלאכות הזריעה, הבצירה והקצירה ואולי גם החרישה. כפי שיבואר להלן, הרב טרונק נימק את עמדתו הן מצד הפסיקה ההלכתית העקרונית, והן משום שהוא העריך שדי בעשיית מלאכות דרבנן כדי למנוע את ההפסד המרובה מן השביתה. למרות זאת הוא לא דרש לכתוב זאת בפסק עצמו, כפי שציינ במכתב לחתנו, הרב וואקס, כשבוע לאחר החתימה:

98. ראו לעיל הע' 62.

והנה לא רציתי לתקוע עצמי במחלוקת על כן חתמתי עצמי על ההיתר אם יסכימו הב"ד שבירושלים, גם רצה הה"ג דביאליסטאק שגם הרב הג' מקאוונא יסכים.⁹⁹

מאידך, בשל עמדת הרב טרונוק, ננקט נוסח מחמיר מן העמדה העקרונית המקלה בה אחזו הרב מוהליבר והרב קלפפיש, כפי שתיאר הרב מוהליבר, כעבור כמה שנים:

והנה גם אז התירו גאונים אחדים את כל המלאכות ע"י ישראל. וגם אנכי היתה דעתי אז להתיר כל המלאכות, גם אלה שהיו אסורות מדאורייתא ע"י ישראלים, כאשר בארתי כ"ז [כל זאת] בקונטרסי בארוכה, אך בטלתי דעתי אז מפני דעת הגאון דקוטנא ז"ל שאמר: דעתי נוטה שיש עכ"פ לעשות זכר לשמיטה שלא יעבד ישראל בעצמו, ולכל הפחות במלאכות דאורייתא.¹⁰⁰

יש לשים לב שבפסק שהוציאו שלושת הרבנים לא הוגבלו העבודות המותרות למעוטי היכולת, למלאכות דרבנן בלבד, אך כאמור נכתב בו שחתימת השטר וההדרכה המעשית ליהודים העובדים ייעשו על ידי בית הדין בירושלים,¹⁰¹ וצויין בפסק שהוא

99. שו"ת ישועות מלכו, יו"ד, סי' נה.

100. מתוך מכתבו של הרב שמואל מוהליבר לאיכרים בארץ, מח' בתמוז תרנ"ה, ראו לעיל הע' 4.
101. הגבלה זו צריכה עיון רב, שהרי היה ידוע זה מכבר שהרבנות הירושלמית האשכנזית מתנגדת ככלל להיתרים, ובוודאי למכירה שאינה רשומה בטאבו. מזכירו של הרב מוהליבר, ר' יעקב בכרך, ציין ששאל בעצמו את הרבנים נותני ההיתר מדוע תלו את סידור ההיתר בבית הדין בירושלים, למרות שברור שבית הדין האשכנזי יעשה כל מאמץ שלא להתיר. לדבריו הרבנים טענו שעשו כן רק כדי לחלוק כבוד לירושלים ולא פירטו באיזה בית דין מדובר, ספרדי או אשכנזי ו"ראו נא האיכרים, איזה ב"ד ייטיבו עמהם לכתוב להם הנוסח, אליהם יפנו" (המליץ, ב' באב תרמ"ט (30.7.1889), עמ' 3-4). אולם ממכתב של הרב טרונוק לרב מוהליבר מ' בסיון תרמ"ח (20.5.1888), אותו ציטט בכרך שם, נראה שהרב מוהליבר התלבט באותה העת אם בני המושבות, שמקורם בקהילות אשכנז, אינם כפופים להכרעת בית הדין האשכנזי, כשהרב טרונוק מנסה לשכנעו שאין להם מחוייבות כזו בנושא השמיטה (בכרך ציין שהכותב הוא "גאון אחד מארבעה המתירים". אֶזְכוּרו של מכתב זה עם אֶזְכוּרו מפורש של שמו של הרב טרונוק, מצוי במכתב של הרב מוהליבר לאיכרים בארץ ישראל, מח' בתמוז תרנ"ה (ראו לעיל הע' 4. ובהעתקה אצל פרידמן, שם, יש לתקן: "בסיון במקום "בניסן). וראו אֶזְכוּרו מכתב הרב טרונוק גם במכתבו של הרב יצחק ניסנבוים ליהושע אייזנשטרט, בכ"ב בסיון תרנ"ה (ניסנבוים, אגרות, עמ' 33, וראו עוד: ניסנבוים, הדת והתחיה, עמ' קד). כאמור ממכתבו של הרב טרונוק לרב וואקס עולה שהגבלה זו נעשתה ביוזמתו בגלל סוגיית היתר עבודת היהודים. הוא סבר באופן אישי שראוי לאסור בכלל עבודת יהודים אך הסכים להתפשר בנושא זה עם חבריו, "אם יסכימו הב"ד שבירושלים" (שו"ת ישועות מלכו, שם, סי' נה. ודברים דומים ציין, שם, בסי' נט). באופן מעשי אימץ הרב טרונוק קביעה זו כאשר במכתבו הנזכר לרב מוהליבר, מ' בסיון תרמ"ח, הוא ציין כי למרות דעתו האישית המחמירה בנושא זה "אמנם אני מבטל דעתי לפני רבני ספרד בא"י". יחסו של הרב טרונוק לרב אלישר היה של כבוד רב, כנראה מאז המפגש עמו בירושלים בשנת תרמ"ו. בכמה מכתבים בנושא השמיטה ידגיש הרב

מותנה בהסכמתו של הרב ספקטור.¹⁰²

בפסק לא פורטו נימוקי הפסיקה והוא נשען לדברי החותמים על קונטרסים שכתבו. קונטרסים אלו לא פורטו למעשה מעולם וכנראה אבדו,¹⁰³ אולם במכתב לחתנו, הרב וואקס, מיום ד' באדר תרמ"ח (16.2.1888), ציין הרב טרונוק את יסוד המחלוקת בינו לבין הרבנים מוהליבר וקלפפיש. לדבריו העמדה ההלכתית העולה מדברי הרמב"ם היא ש'אין קנין לנכרי' לעניין תרומות ומעשרות ושביעית גם בזמן הזה, בעוד דעת ספר התרומה, שנפסקה להלכה על ידי הגר"א, היא שבזמן הזה שחיוב שמיטה מדרבנן ההלכה היא ש'יש קנין לנכרי'.¹⁰⁴ לדבריו, הרב מוהליבר והרב קלפפיש סברו שיש לקבל להלכה את דעת התרומה והגר"א ולהתיר ממילא גם עבודת יהודים בקרקע הגוי, בעוד הוא טען שהדעה העיקרית להלכה היא כדעת הרמב"ם ועל פיה "כל ההיתר אינו אלא להפקיע קדושת שביעית מהפירות גם שהנכרי יוכל לעבוד אבל לא שהישראל יהא מותר לעבוד גם בשל עכו"ם".¹⁰⁵ ממילא הוא קבע שבמלאכות שיסודן מן התורה אין להתיר עבודת יהודים, אך

טרונוק את עליונות חכמי הספרדים בירושלים על פני רבני האשכנזים (ראו להלן הע' 202-204). יתכן אפוא שהתניית חתימת ההיתר בהסכמת בית הדין בירושלים הייתה פרי שילוב בין שיקולים ציבוריים והלכתיים. יתכן שהייתה תקווה שעם חתימת ההיתר, ובפרט אם יסכים לו הרב ספקטור, יאות בית הדין האשכנזי לשתף פעולה בעניין, דבר שירגיע מאד את המתח שהתעורר בסוגייה זו, בארץ ובחו"ל, כשבמקביל נלקחה בחשבון האפשרות הסבירה שהטיפול יועבר לבית הדין הספרדי. על מקומו החשוב של בית הדין הספרדי בירושלים אצל חכמים אשכנזים בחו"ל באותה העת ראו: וסטרייך, בית הדין, עמ' 253-258.

102. כאמור לעיל, לדברי הרב טרונוק היה זה הרב מוהליבר שהתנה תנאי זה. יתכן שהדבר נבע בשל כך שסבר (בטעות) שהרב ספקטור מקל יותר בנושא עבודת יהודים או שמכל מקום סבר שמשקלו של הרב ספקטור חשוב ביותר לקבלתו של ההיתר.

103. למעשה לא ידוע על קונטרסים שכתבו הרב טרונוק והרב קלפפיש. על הקונטרס שכתב הרב מוהליבר, ראו להלן הע' 108.

104. אף שמסקנת ספר התרומה והגר"א זהה בכך שלדעתם יש לנקוט ש'יש קנין לנכרי' בזמן הזה, ומכח זאת ניתן גם להתיר עבודת יהודים בקרקע הגוי בארץ, לאמתו של דבר, יש הבדל בין שיטת ספר התרומה לשיטת הגר"א, שכן היתרו של ספר התרומה מתבסס על כך שהלכה היא שקדושה שנייה בטלה וממילא יסוד חיוב תרומות ומעשרות ושביעית בזמן הזה מדרבנן בלבד, ומשכך לכולי עלמא יש קנין לגוי להפקיע מידי חיוב שמיטה. ואילו הגר"א טען שכיון שדין חיוב המצוות התלויות בארץ ישראל בזמן הזה מדרבנן, מסיבות שונות, אף לדעה שקדושה שנייה לא בטלה, אם כן מעמדה כדין סוריא, שבה יש קנין לנכרי. ראו הערת הרב יואל פרידמן, ספר התרומה, עמ' 67-68, הע' קפט.

105. ככל הנראה, סבר הרב טרונוק שלדעת הרמב"ם יש חילוק בין היכולת הקניינית של הגוי להפקיע את קדושת השביעית מן הפירות הגדלים באדמה שברשותו, לבין חוסר יכולתה של בעלות הגוי להפקיע את קדושת גופה של הקרקע, כמו-כן, סבר כנראה שחל איסור ספיחים לדעת הרמב"ם על מה שיזרע יהודי. וראו בעניין זה אורבך, מעדני ארץ, סי' ט, ה-ו. יש לציין, יש הסוברים שגם לדעת הרמב"ם ניתן להקל בעבודת יהודים, והחומרות העולות מדבריו אינן אלא במצב בו חל איסור שמיטה מן התורה (ראו קוק, שבת הארץ,

ניתן להקל לסמוך על הדעה המקילה במקום הפסד מרובה במלאכות שאין יסוד חיובן מן התורה כלל, "לא במלאכות דאורייתא והן זריעה וקצירה ובצירה ואפשר דגם חרישה למ"ד דאינה אלא מדרבנן".¹⁰⁶

למרות האמור, מתברר שפסיקתו של הרב מוהליבר לא נסמכה רק על היתר עבודה לאחר המכירה, לאור שיטת ספר התרומה והגר"א, שכן במכתב למ"ל, מכ"ג בכסלו תרמ"ט (27.11.1888), הבהיר הרב מוהליבר שלצורך היתר מלאכות דרבנן "לא היה נצרך למכור את הקרקעות",¹⁰⁷ וכנראה שהוא סבר שמדינא, אף ללא מכירה, היה ניתן להקל בשעת הצורך גם במלאכות דאורייתא.¹⁰⁸ יתכן שהרב מוהליבר צירף בפסיקתו את הספק במנין השנים, ואת הדעה שחיוב שמיטה בזמן הזה הינו ממידת חסידות בלבד, ויתכן שצורפו לכך ספקות שונים שהועלו בנוגע לחובת תשלומי המסים ולשאלת הבעלות המהותית על הקרקע, כדלקמן.

עמדתו ההלכתית של הרב ספקטור

כאמור, הרב יהונתן אלישברג, ששוחח עם הרב ספקטור, בכ"א בכסלו תרמ"ח (7.12.1887), הביין שלאחר המכירה תותר גם עבודת יהודים,¹⁰⁹ וזה הרושם שקיבלו

א, עמ' 156-157, ועמ' 461, הע' 17; פרידמן, מחלוקת, עמ' 118-125; ישראלי, ארץ חמדה, סי' ה, ח; הנ"ל, חוות בנימין, ג, סי' קא).

106. שו"ת ישועות מלכו, יו"ד, סי' נה.

107. המליץ, ה' באייר תרמ"ט (6.5.1889), עמ' 1. ככל הנראה חלק ממכתב זה ציטט מל"ל, בשנת תרס"ט (1909), במכתב לרב אברהם יצחק הכהן קוק, שכן הרב קוק מתייחס שם ל"ומה שכן[תב] הגרש"מ ז"ל, שבשביל היתר העבודות שמדרבנן לא היה צורך למכירה" (קוק, אגרות הראיה, א, אגרת קצח).

108. במאמר שכתב הרב יצחק ניסנבוים בשנת תרצ"ח, במלאות ארבעים שנה לפטירת הרב מוהליבר, הוא ציין שערב שמיטת תרנ"ו, בעת ששימש כמזכירו, נתבקש על ידי הרב מוהליבר לערוך את התשובה שכתב לשמיטת תרמ"ט לפרסום. הרב ניסנבוים ציין שהוא סידר את התשובה לסעיפיה והרב מוהליבר הוסיף אחר כך שורות אחדות. הרב ניסנבוים הוסיף שהרב מוהליבר סלד מפתרונות בדרך הערמה, וציין באוזניו אז: "הלא ראית את דברי עלימה ייסדתי את היתרי, ובכל זאת לא עמדתי עליו להוציא לפועל, אלא הסכמתי לדעתו של רבי יצחקאלחנן. ולא בשביל שאני חושב את המכירה לנכרי לעיקר היתר. אלמלי הייתי בא לידי מסקנה, כי ההלכה דורשת לאסור את העבודה בשביעית לא הייתי מתירה עליידי מכירה לנכרי. אתה יודע את דעתי על מכירות באלה. אולם העבודה בשביעית מותרת לפי דעתי אפילו בלי מכירה לנכרי. אבל הרי מכירה זו להיכר, שיש שביעית בעולם, שיש איסור העבודה בשביעית בתורתנו ולא תשכח תורה זו מבנינו ומדורות הבאים אחרינו" (הצופה, י"ח בסיון תרצ"ח (17.6.1938), עמ' 5). ככל הנראה נשרף הקונטרס, יחד עם רבים מכתבי הרב מוהליבר, בעת הפרעות בביאליסטוק בשנת תרס"ו (ראו שו"ת מהר"ש מוהליבר, מבוא, עמ' 24).

109. ראו לעיל ליד הע' 62.

ממילא חובבי ציון ופקידות הברון.¹¹⁰ יש לציין שבמכתבו לרב סלנט, מיום כ"ב בכסלו תרמ"ח (8.12.1887), עמעם הרב ספקטור את שאלת עבודת יהודים בקרקע ורק ציין שהגיע למסקנה שניתן "להשתדל ע"ד [על דרך] מכירה לא"י [לאינו יהודי] שני שנים", כפי שפירט בקונטרסו.¹¹¹ אולם במכתבו לרב צדוק כהן מי"ח בשבט תרמ"ח (31.1.1888) הבהיר הרב ספקטור שכוונתו, שלאחר המכירה למוסלמי לשנתיים תותר העבודה "ע"י ישמעאלים".¹¹²

בפסק שכתב בג' באדר תרמ"ח (15.2.1888), חזר למעשה הרב ספקטור על קביעתו המחמירה וציין שלאחר המכירה למוסלמי לשנתיים תיעשה העבודה בשדות ובכרמים על ידי גויים, אלא שבעקבות הפסק של שלשת הרבנים הוא סייג זאת וכתב שבנוגע לעניינים "אשר אין ביכולתם לשכור פועלים נכרים, אם יעשו בעצמם, נתישב בדבר הזה עצה עם כ' [בורד] הג' [אונים] הללו שיחיו". בשולי הפסק ציין הרב ספקטור ששטר המכירה ייכתב בבית הדין בירושלים ועל פי הסכמתם "כמו כתבו כבוד הגאונים הנ"ל".¹¹³

110. בהצבי, י"ד בשבט תרמ"ח (27.1.1888), עמ' כט, ציטט בן-יהודה ממכתבו הנ"ל של הר"י אלישברג לפינס, מי"ד בטבת תרמ"ח (29.12.1887), ממנו עולה בבירור היתר עבודת יהודים לגמרי, לאחר המכירה. כחודש אחר כך, טען בן-יהודה כי מקור נאמן בפריז מסר לו שהרב לובצקי כתב לרב ספקטור "להסכים עמו להתיר ע"י מכירה לגוי" וכי הרב ספקטור סבר להסכים לזה, "אמנם מסבת המכירה בשבט הלשון נמנע מלהביע דעתו" (הצבי, י"ט באדר תרמ"ח (2.3.1888), עמ' נא). יש לציין שמאוחר יותר יידחה הרב לובצקי במפורש את השמועות על כך שהיה מעורב בגיבוש היתר. הוא יציין שמתחילה הפנה את הפונים אליו לרב ספקטור ולא היה מעורב כלל "בתוכן דבר השאלה הנכבדה ההיא" (הצפירה, כ"ו באייר תרמ"ט (27.5.1889), עמ' 439). במכתב מכ"ד באדר תרמ"ח (7.3.1888) ציין בן-יהודה ליל"ג "כי הרב מקובנו היה נכון לכתוב התר גמור", כפי שדיווח הרב יהונתן אלישברג במכתב אותו פרסם בהצבי וכי כך כתב לו גם הרב לובצקי מפריז (סה"ל, אוסף יל"ג, ARC. 4* 761 01 25, מכתב 1. ראו ציטוט הדברים להלן הע' 133). בן-יהודה האשים במכתבו את הרב סלנט בכך שגרם לכך ש"משך הרב מקובנו את ידו מזה", וטען שהוא לחץ עליו לאסור מחשש שההיתר יוביל בכלל ל"פרצה גדולה בחומת הדת, וכל השולחן ערוך יהי למרמס להקולוניסטים". כאמור, אכן בשל התנגדותו של הרב סלנט (אותה נימק הן משיקולים הלכתיים והן מפני סכר שהעבודה אינה נצרכת לטובת היישוב) נמנע הרב ספקטור תחילה מלפרסם את ההיתר שכתב, אולם קרוב לוודאי שהרב יהונתן אלישברג שגה בהבנת דברי הרב ספקטור, שכן ממכתבו של הרב ספקטור לרב מוהליבר עולה שכבר בקונטרסו, שהיה מוכן כאמור כבר בחודש כסלו תרמ"ח, הגיע הרב ספקטור למסקנה להתיר עבודת גויים דווקא. ראו להלן ליד הע' 114.

111. וראו מבוכתו של הרב סלנט מניסוח זה: "גם לא אדע דעת הדר"ג שיחי' אם כוונתו למכור לאינם יהודים על שתי שנים ושהם הקונים יעבדו בשנת השמיטה או כוונתו למכור כמו מכירת חמץ" (סלנט, תורת רבינו, סי' נג, א). וראו עוד להלן במכתבו של הרב ספקטור לרב מוהליבר מד' בסיון תרמ"ח (14.5.1888), להלן הע' 191.

112. חבצלת, כ"א באדר א' תרמ"ט (22.2.1889), עמ' 178-179; שו"ת ר' יצחק אלחנן, מכתב ד. ראו לעיל ליד הע' 84.

113. ראו לעיל הע' 91, 94.

במכתב האישי שכתב באותו היום לרב מוהליבר הסביר הרב ספקטור את הניסוח שנקט בנוגע לעניים:

וע"ד [ועל דבר] העניים שאין ידם משגת לשכור פועלים נכרים שהזכירו מעכ"ת בהכתב דין שלהם ולא ביארו היטב את דעתם בזה ועוד דכיון שרואין אנחנו כי יש רבנים גדולים המנגדים לעיקר ההיתר שלנו ע"כ ראיתי להמשיך את הענין דע"ד העניים אם יעשו מלאכה בעצמם וע"כ יומשך הדבר הזה כי יש לנו זמן בזה ולהתישב איך נגמור זה הדבר על בוריו ובדבר ברור ומפורש ולא יהי' [ה] בזה ספיקות בפירוש הדבר ואקוה כי יוגמר בכ"ט [בכי טוב] בעז"ה ועוד וזהו עיקר גדול לדעתי כי כאשר בעת שכתבתי קונטרסי בזה הענין וחקרתי ודרשתי איך הוא נתינת המס והארנונא תמן באה"ק ואמרו לי אשר בעת שאין זורעין אינם משלמין המס וע"כ כתבתי כן בקונטרסי לפי הידיעה הזאת וכעת שבא בצל קורתיה ה"ה יד"ג [ידיד נפשי] היקר הרב וכו' כש"ת מו"ה יעקב בכרך נ"י הנ"ל ואמר לי שאינו כן וע"כ בקשתי את מעכ"ת שיהי' מטובו לחקור ע"ז בתמן שיודיעו לו עצם הענין הזה ע"פ איש נאמן למעכ"ת איך הוא תשלומי המס שם ויודיעוני על בוריו זה כי נצרך לי זה ע"פ כמה טעמים ויהי' מטובו לשלוח לי זה ואז נתישב ביחד בזה הענין וד' יהי' בעזרנו שלא נכשל בדבר הלכה [...].¹¹⁴

מתברר אפוא שהרב ספקטור סבר תחילה להחמיר שלא להתיר אלא עבודת גויים בלבד, אולם ניאות לדון בעניין העניים, הן בגלל עמדת שלשת הרבנים והן בגלל שהתברר לו שיתכן שניתן לצרף לקולא את הנימוק של חובת תשלומי המס.

בדברי הרב ספקטור הודגשה החשיבות לברר את נושא "נתינת המס והארנונא". מדבריו נראה שהשאלה העיקרית הייתה האם יש תשלומי מס גם בהעדר זריעה, כיוון שאז ניתן יהיה יותר להקל בצירוף הנימוק התלמודי להתיר עבודה בשנת השמיטה "משום ארנונא".

אולם, יתכן שהבירור נועד גם לשם בירור מעמד הבעלות על הקרקע מבחינה משפטית.¹¹⁵ כאמור אדמות המושבות היו אדמות 'מירי' שמעמדן המשפטי היה כזה שהבעלות עליהן נמצאת בידי המדינה, אך זכות השימוש בהן ניתנת לחכירה בלתי מוגבלת. מכח מעמד זה הוטלו חיובי מסים ומגבלות שונות על המחזיק בקרקע. כבר במאה ה-16, טען ר' משה גלאנטי שבמציאות זו האדמה למעשה נמצאת בבעלות גוי, הוא

114. ראו לעיל הע' 95.

115. ראו לשונו של הרב ספקטור: "ויודיעוני על בוריו זה כי נצרך לי זה ע"פ כמה טעמים".

הסולטאן, והבעלים היהודי אינו אלא כאריס וחוכר.¹¹⁶ טענה זו התקבלה במאה ה-18, גם על ידי הרב רוביו מחברון. אך היו שחלקו עליה, ובהם הרב סלנט שהתייחס לכך בשנת תרמ"ב וטען שהמחזיק בקרקע דינו כדין בעלים ממש.¹¹⁷ ערב שמיטה זו טען מל"ל שהבעלים הרשמי של הקרקע הוא הסולטאן, עמדה שהייתה מקובלת על גורמים נוספים בחובבי ציון ומבין העוסקים בהתיישבות בארץ, שהיו בקיאים בחוקי הקניין בארץ.¹¹⁸

ככל הנראה לא הגיע בירור זה לידי מיצוי באותו הזמן, שכן בשנת תרנ"ה (1895) יציין הרב מוהליבר שרק עתה התבררו לו "דברים ברורים, אשר אז היינו בהם כמסופקים. היינו שאדמת הקולוניסטים היא אדמת המלך הנקרא "מירי" והמה רק כאריסים בתוכה¹¹⁹ וכי מס הורקה המה משלמים גם אם לא יזרעו, ולפי דברי האכרים גם ה"עשור", מעשר מן התבואה יקח מהם החוכר, גם אם יובירו שדותיהם. ויגבה חובו או ממעט הגפנים שיביאו פרי מועט, או ממקום אחר."¹²⁰

116. לטענה שאדמות 'מירי' נחשבות בבעלות הסולטאן ולא בבעלות מחזיק הקושאן, יכולה להיות חשיבות הן בנוגע לרמת החומרה של איסור עיבוד הקרקע, שהיא פחותה ממצב שבו האדמה בבעלות היהודי (ראו להלן, הע' 139) והן לתוקף הנדרש למכירה לגוי, שכן במציאות כזו מעמד המחזיק בקרקע כחוכר בלבד וכבר העלו פוסקים שדי בוודאי בהעברת זכויות החכירה בקרקע, ללא צורך ברישום בטאבו (ראו לעיל, שער שלישי, הע' 34).

117. ראו לעיל, שער שלישי, הע' 262.

118. כך סבר ר"מ פינס, שהיה מעורב באופן מובהק בפעילות ההתיישבותית בארץ, והיה בקי בדיני הקניין העות'מאניים, ראו להלן שער שיש, הע' 346. כך טען במפורש ר' ישראל דוב פרומקין, עורך חבצלת, בשנת תרנ"ה (ראו בהערה הבאה), ובשנת תרס"ב יציין האדר"ת שכדברי ר' משה גלאנטי, "כן שמעתי מהרי"מ [ר' יואל משה] סאלאמאן [סלומון] ש' שבכל הקושאנעס של הערכאות כ[תוב] מפורש כמעט שהן של המלך לשלם מהם העשור ואם ישלמו אין למלך עליהם כלום" (אגרות האדר"ת, אגרת ט). מסתבר שסלומון ופרומקין ידעו זאת כבר קודם שמיטת תרמ"ט. יש לציין ששלושת האישים הללו לא תמכו במתן ההיתרים בשנת תרמ"ט ויתכן שגם דבר זה תרם לכך שהעניין לא התברר עד תומו בשמיטה זו.

119. כאשר התפרסם מכתב זה בשנת תרנ"ה טען סופר החבצלת בוילנה שמפי מומחים התברר לו שבניגוד לטענת הרב מוהליבר, אדמת מירי היא "קנין הבעלים לצמיתות" וזכות הממשלה בקרקע מוגבלת להגבלת חוקי בנין בלבד. העורך ר"ד פרומקין דחה בחריפות את הדברים וציין: "האמת היא כדברי הגרש"מ שליט"א, וכך נאמר במבוא לתורת משפטי הקרקעות בפיר[ו]ן, כי אדמת "מירי" גופה למלכות ואין לבעלים בה אלא זכות אכילת פרות לבד". פרומקין הוסיף שההגבלות החלות על המחזיק בקרקע - הוא אינו רשאי לשנות את ייעוד הקרקע כאדמת מזרע ללא אישור; מחצבים שיימצאו באדמה שייכים למלכות; הממשלה יכולה ליטול ממנו את הקרקע, בתשלום מחירה, לצרכי ציבור; והוברת השדה למשך שלוש שנים, ללא נימוק מספק, תפקיע ממנו את הקרקע שתוחזר למלכות - וכן הגדרת בעל קרקע מירי כ'מחזיק' ולא 'בעלים', כל אלו "מוכיחים למדי שאין למחזיק בנכסי מירי אלא דין אריס; אולם לא דין אריס פשוט, כי אם דין אריס מאריסי בתי אבות שזכרה אותם הברייתא בגטין מ"ג" (חבצלת, כ"ט באלול תרנ"ה (18.9.1895), עמ' 419-420).

120. מתוך מכתבו של הרב שמואל מוהליבר לאיכרים בארץ, מח' בתמוז תרנ"ה, ראו לעיל הע' 4.

מכל מקום, כפי שנראה להלן, בשנת תרמ"ט עצמה הורה הרב ספקטור למעשה שמלאכות שעיקרן מדרבנן בלבד יוכלו להעשות על ידי יהודים, וזאת בדומה לגישה שנקט הרב טרונוק, ואילו הרב מוהליבר פסק לשואלים אותו שבשעת הצורך ניתן יהיה להתיר עבודת יהודים גם במלאכות שיסודן דאורייתא, אם כי הדברים לא פורסמו על ידו בפומבי.¹²¹

יום למחרת חתימתו על הפסק, שלח הרב ספקטור מכתב לרב צדוק כהן ולמיכאל ארלנגר ובו פירט את הכרעתו:

ב"ה יום ה' ד' אדר תרמ"ח קאוונא

כבוד יד"נ [ידידי נפשי] היקרים ה"ה הרב ג'און] המפורסם בתורה חכם הכולל צבי תפארתנו כליל המדעים כו' כש"ת מו"ה [כבוד שם תפארתו מורינו הרב] צדוק הכהן נ"י הרב לעדת ישורון דק' [הילת] פאריז יע"א [יכוננה עלין אמן]

ולכבוד הרב הגביר האדיר המפורסם לתהלה ולתפארת כו' כש"ת מו"ה מיכאל ערלאנגער נ"י

ויתברכו בכט"ס [בכל טוב סלה]

אחדש"ט באה"ר [אחר דרישת שלומם הטוב באהבה רבה] זה ימים עברו אשר כתבתי לרומעכ"ת [לרום מעלת כבוד תורתם] ע"ד [על דבר] ענין השביעית הבע"ל [הבאה עלינו לטובה] וזה הי' [ה] מפאת אשר הייתי יחיד בעיקר דבר הגדול והחדש הזה ואדרבה היו לי רבנים גדולים מתנגדים בעיקר ההיתור של מכירה וע"כ לא כתבתי דבר ברור כ"כ [כל כך] עד היום. והנה כעת באו אלי מכתבים מן הרבנים הגאונים מו"ה ישראל י[ה] שוע אב"ד דק"ק קוטנא נ"ו במדינת []¹²² והגאון מו"ה שמואל מאהליווער נ"ו מביאליסטאק והרה"ג מו"ה שמואל זאנוויל נ"ו ראש המורים דק"ק ווארשא המבקשים ממני שאזדקק להיתירי ומסכימים ג"כ להיתור ומשתדלים בעשיות העצה לזה. והשבתי להם כפי הכתב אשר הנני מסגיר בזה אשר זה הוא דעתי דעת תורה ודעתי נוטה בהחלט להלכה ולמעשה, לזאת מצאתי לנחוץ לרומכ"ת להודיעם מזה ואבקשם שיהי' [ה] מטובם להודיע כל זה בשמי לכבוד השר ידיד בית ישראל הבארוך ה' [אדון] ראטהשילד שיחי' [ה] ויהי מטובם לתרגם לפניו אות ולבאר לפניו קוטב ההיתור שלי בעצתי בזה שהוצאתי בעה"ש [בעזרת השם], בעה"ש החונן

121. ראו להלן בפרק שנים-עשר.

122. הדף קרוע. וכנראה צריך להיות: פולין

לאדם דעת. וה' יהי'ה] בעזרנו לשמור מצות שמיטה בכל דקדוקי'ה] ודיני'ה] כראוי ויהי'ה] מטובם להודיעני תשובתם הרמתה בזה. ידידם דשו"ט בלונ"ח [דורש שלומם וטובתם בלב ונפש חפיצה] המחכה לתשועת השם ולתשובתם בהקדם ובאתי עה"ח [על החתום]

יצחק אלחנן החונה פ"ק המכונה ספקטאר¹²³

בשלב זה, היו עדיין הדברים מעורפלים. כאמור בפסק הדין שנחתם בוורשה לא הוגבל אמנם ההיתר לאיכרים עניים לעבודות דרבנן בלבד, אולם הוא היה מותנה בהסכמת הרב ספקטור, שהתנה את האפשרות של עבודת איכרים עניים בדיון נוסף, כמו גם בחתימת בית הדין בירושלים. ממילא לא היה ברור אילו עבודות יותרו לאיכרים, אם בכלל.

לאחר חתימת פסקי ההיתר, ביקש הרב מוהליבר להרחיב את מעגל התומכים בהיתר, כדי לחזק את עצם ההיתר וכנראה גם במטרה להרחיב את תנאי ההיתר. בין היתר הוא גייס את תמיכתו של הרב מרדכי אלישברג, שנטה כאמור לקולא עוד יותר¹²⁴ וכן את תמיכת הרב חיים אלעזר וואקס, שלאחר משא ומתן עם חתנו הרב טרונוק, תמך בהיתר.¹²⁵ לדברי מזכירו של הרב מוהליבר, ר' יעקב בכרך, תמכו בהיתר יותר מ-30 רבנים.¹²⁶

פסק הרבנות הספרדית בירושלים

כפי שנראה להלן, הידיעה על היתרי הרבנים הנזכרים פורסמה בעיתונות כבר בט' באדר תרמ"ח (21.2.1888), אולם בירושלים הדבר נודע רק בד' בניסן תרמ"ח (16.3.1888). בן-יהודה היה סבור אפוא בשלב זה שהרב ספקטור עדיין נמנע מלפרסם את היתרו, בשל ההתנגדות של הרב סלנט להיתר. משכך הגביר בן-יהודה את מאמציו,

123. מכתב זה, ככל הידוע לי, טרם פורסם ברפוס, והובא לידיעתי על ידי ידידי ר' אריאל משה פוס. הנוסח הועתק מכתב-יד המצוי בספרייה הלאומית תיק: V 966 02 70, ובו העתקה של המכתב. בכתב יד זה הועתקו גם: כתב ההיתר של הרבנים מוהליבר, קלפפיש וטרונוק מכ"ח בשבט תרמ"ח; כתב ההיתר של הרב ספקטור מג' באדר תרמ"ח; ומכתבו של הרב ספקטור לרב מוהליבר מאותו היום, וכן מכתב של הרב יהודה לובצקי (ראו להלן שער שישי הע' 22). נראה ממילא שמדובר בהעתקה שנעשתה בפריו.

124. ראו לעיל ליד הע' 23.

125. הרב טרונוק התכתב כמה פעמים עם הרב וואקס בנושא ודן איתו בפרטים שונים. הוא פירט לו את השתלשלות מתן ההיתר ואת דעתו האישית, שעדיף שמלאכות דאוריתא לא ייעשו על ידי יהודים (שו"ת ישועות מלכו, יו"ד, סי' נה-נח). תמיכתו של הרב וואקס בהיתר עולה במפורש ממכתבו של הרב מוהליבר לאיכרים, משנת תרנ"ה (לעיל הע' 4), וכן מן העובדה שבפרדסי האתרוגים שבבעלותו, בכפר חייטין, עבדו יהודים בשמיטת תרמ"ט (ראו להלן שער שישי, הע' 2).

126. סלוצקי, שיבת ציון (תרנ"ב), ב, עמ' 20; המליץ, כ"ט בתמוז תרמ"ט (28.7.1889), עמ' 2. וראו גם במכתבו של ר' יעקב בכרך, מה' באייר תרמ"ח (16.4.1887) לרב אהרן אורלנסקי (להלן: נספח 2).

בחדשי שבט ואדר, להשגת היתר. במהלך חודשים אלו המשיך בן-יהודה בפרסום הקונטרס של הרב הירשנזון, כאשר כבר בראשית אדר פרסם הצבי את מסקנתו של הרב יעקב מרדכי הירשנזון להתיר לחקלאים היהודים לעבוד כרגיל בשביעית, לאחר הקניית האדמות לגויים.¹²⁷ בשבועות הקרובים יפרסם בן-יהודה בעיתונו חוות דעת מקילות נוספות, של הרב מרדכי אלישברג מבוניס, הרב אלכסנדר משה לפידות מרייסן, הרב יצחק יעקב ריינס מלידא, הרב יצחק אולשוונגר מפטרסבורג¹²⁸ והרב רפאל יצחק ישראל, רב קהילת המערביים בירושלים ומראשי אבות בתי הדין בעיר,¹²⁹ אך בעיקר הוא עמל להשיג היתר מהרבנות הרשמית של ירושלים. בן-יהודה פנה בעניין לרב אלישר, ראב"ד העדה הספרדית בירושלים והדמות הדומיננטית למעשה ברבנות הספרדית. ככל הנראה התחמק תחילה הרב אלישר מלדון בנושא. משכך ביקש בן-יהודה מתלמידו-מקורבו, דוד יודילוביץ, לפנות לנציג הברון בפתח תקוה יהושע אוסובצקי,¹³⁰ שימהר לשלוח "השאלה להרב ח"ר בכור אלישר, שכתבתי לו הדבר נחוץ מאוד". בן-יהודה הוסיף כי אם אוסובצקי אינו פנוי לכך שינסח הוא, יודילוביץ, את השאלה לרב אלישר. כן ביקש בן-יהודה מיודילוביץ שילך אל רבה של יפו, הרב נפתלי הרץ הלוי ויבקש ממנו שיכתוב נוסח שאלה לרב אלישר. בן-יהודה הוסיף: "ותעתיק בכתב מרן]בע ותחתים על זה אוסובצקי

127. בהצבי, כ"א בשבט תרמ"ח (3.2.1888), עמ' לו, הציג הרב הירשנזון את מסקנתו שלאור שיטת ספר התרומה והגר"א, לפיה בזמן הזה ששמיטה מדרבנן, מותר לחרוש ולזרוע בקרקע הגוי, "יש תקנה גדולה להקנות הקרקע לגוי ואז יהיה מותר לישראל לחרוש בה". בגליונות הבאים פרט כיצד צריכה להתבצע ההקנייה לגוי (בדרך מסוימת של נתינת הקרקעות בהלוואה לגוי, הנחשבת מבחינה הלכתית כהקנייה ממש) (כ"ח בשבט תרמ"ח (10.2.1888), עמ' ט-מ). בגליון הבא פרט את נוסחאות השטרות הנדרשים לביצוע ההקנייה (ה' באדר תרמ"ח (17.2.1888), עמ' מג-מד). בגליון שאחריו הרחיב בביאור היתר העבודה הגמור לאחר ההקנאה לגוי ("ב באדר תרמ"ח (24.2.1888), עמ' מז-מח). מאוחר יותר, בסיון תרמ"ח, יודפס הקונטרס במלואו בחוברת 'דבר השמטה', על ידי בנו של הרב הירשנזון, ר' יצחק הירשנזון, כשהעורך מדפיס שם בנוסף גם את חוות הדעת המקילות הנוספות שהובאו בהצבי במהלך חורף תרמ"ח.

128. הצבי, י"ט באדר תרמ"ח (3.2.1888), עמ' מט; שם, כ"ו אדר תרמ"ח (9.3.1888), עמ' נד-נה.

129. את הסיבה להזדקתו לעניין, תיאר הרב ישראל כך: "נדרשתי לחוות דעתי דעת הדיוט על השמיטה [...] יען כי אם נחמיר לבטל העבודה יגרום פסידא גדולה כאשר כתוב גליון הצבי. [...] וסודי במרומים, כי לא היה מלבי לבוא לפרק הכותב [...] אומנם בראותי כי חכמי ישראל [...] ראו בחכמתם דבטולה של מצוה, זהו יסודה, כמו שהובא בגליונות הצבי דברי הרה"ג הגדול מוהר"ר יעקב מרדכי הי"ו ודברי הרב נר ישראל יום טוב ראשון דאורייתא נר"ו לכן אמרתי אני בלבי יהא חלקי עמהם". בתשובתו פסק שניתן ללכת בדרך שנקט הרב יום טוב ישראל, להשכיר השדות בהבלעה כשיטת המהרי"ט, או להקנות את הקרקעות לגוי ולעבדן אפילו "ע"י פועלים ישראלים".

130. בין אייר תרמ"ז (מאי 1887) ועד תשרי תרמ"ט (אוקטובר 1888), שימש יהושע אוסובצקי כנציג מנהלי של הברון בפתח תקוה. אוסובצקי היה בעל רקע דתי, ואביו, הרב שמחה בונם אוסובצקי, שימש בתפקידי הוראה ואחר כך ברבנות בכמה ממושבות הברון (אהרנסון, הבארוך, עמ' 105, 149-150).

וגם אדון בלוח מראשון לציון ותשלח לי תכף ומיד כי נחוץ הוא".¹³¹ מתברר עוד כי בן-יהודה נועד, כנראה כבר קודם, עם רבה של יפו והבין ממנו, בשיחה שהתקיימה בנוכחות הפקידים בלוח ואוסוביצקי, שהוא מסכים להתיר את העבודה בשמיטה.¹³²

בגליון הצבי, י"ט באדר תרמ"ח (2.3.1888), עמ' נא, ציין בן-יהודה שהוא מקווה "כי נוכל להביא בגליונו הבאים גם את דברי הרב הגאון הגדול, אב"ד מקודש מוהרי"ש אלישר הי"ו שפוסק הלכה למעשה להתיר". חמישה ימים אחר כך, בכ"ד באדר תרמ"ח (7.3.1888), פירט בן-יהודה את מאמציו, במכתב לעורך המליץ, המשורר יהודה ליב גורדון (יל"ג) מפטרסבורג. במכתבו תקף בן-יהודה בחריפות את הרב סלנט, וטען שבשל שנאתו למושבות לחץ הרב סלנט על הרב ספקטור למשוך את ידו ממתן ההיתר.¹³³ בן-יהודה ציין כי לדעתו הפתרון ההלכתי שהציע הרב יעקב מרדכי הירשנזון, לו הקדיש מקום רב בהצבי, הוא הפתרון הטוב והנוח ביותר "ואחד מגדולי הרבנים פה הגיד לי, כי רק המתעקש ואשר יש לו פניה פרטית הוא לא יסכים להתקון הזה".¹³⁴ הוא ציין ליל"ג שהראשון לציון הרב פאניז'ל והראב"ד הרב אלישר ניאותו לבקשתו להוציא היתר, אך כידוע "תורת הספרדים אינה כלום בעיני האשכנזים", וקרא ליל"ג למהר לכתוב "להרבנים

131. פרטים אלו עולים מפתק שכתב בן-יהודה אותו שלח, עם גליונות הצבי, ליודילוביץ, והוא הועתק במחברתו של יודילוביץ. ראו אצ"מ A192\233\1, עמ' 383; לנג, דבר עברית, א, עמ' 151.

132. מכתב מבן-יהודה לשמואל הירש מכ"ו בתמוז תרמ"ח (5.7.1888) (אצ"מ J41/48), מובא אצל לנג, דבר עברית, א, עמ' 150). על עמדתו האמתית של הרב הלוי בעניין ראו להלן הע' 170.

133. במכתבו כתב בן-יהודה: "עלינו לאזור שארית כחנו במלחמת מצוה הזאת. כי אויב נורא יושב לנו פה ומבקש להשתמש בשמיטה לחורבן הישוב. האויב הזה הוא רבי שמואל סאלנט. רק הוא לבדו אוסר, ועומד על דעתו, ומשתדל בזה בכל כחו, כי מקוה הוא להרוס בזה את כל ענין הישוב, שהוא ונעד כל הכוללים שונאים ואויבים בכל לבם, כלל הדבר: ר' שמואל סאלנט הוא ראש שונאי ציון ויען כי דבריו נשמעים באזני כמה רבנים בחוץ לארץ ע"כ עלינו לקשור המלחמה עליו בתבונה ודעת עליכם לדעת כי הרב מקובנו היה נכון לכתוב התר גמור, כאשר הודעתי בהצבי על מכתבו של הרב מוולקוביסק [הרב יהונתן אלישברג], וכך כתב לי הרב (הרב) ליובצקי מפריש, ורק דברי ר' שמואל סאלנט שאינם עליו מאד וכתב שאם יתירו השמיטה תהי פרצה גדולה בחומת הדת וכל השו"ע יהיה למרמס להקולוניסטים וכאלה וכאלה, על כן משך הרב מקובנו את ידו מזה" (סה"ל, אוסף יל"ג, 25 01 761 * 4, ARC, מכתב 1). כאמור, אכן השפיעה התנגדותו של הרב סלנט על הרב ספקטור מלעסוק בעניין, אולם לא רק שהרב סלנט סבר שפסיקתו אינה פוגעת בהתיישבות, אלא שכאמור המידע שהיה בידי בן-יהודה לפיו נכון היה הרב ספקטור להנפיק היתר עבודה מוחלט היה מוטעה (ראו לעיל הע' 110).

134. בדומה לרב ספקטור הציע גם הרב הירשנזון להקנות את הקרקעות לגוי (אם כי בפרוצדורה שונה מזו שנקט הרב ספקטור), אולם דעתו הייתה, כי לאחר ההקנייה תותר לגמרי העבודה החקלאית. על הצעתו של הרב הירשנזון ראו עוד להלן הע' 150. החשיבות הרבה שנתן בן-יהודה לפרסום הקונטרס של הרב הירשנזון עולה גם מהתנצלותו בפני הקוראים "שאינן תורתם אומנותם", על כך שהוא משתמש ב"חצי הצבי לפלפולא דאורייתא בדבר השמיטה" על חשבון פרסום מאמרים אחרים, זאת משום ש"ענין השמיטה הוא דבר שהזמן גורם, וקיום המושבות תלוי בו" (הוספה להצבי, כא' בשבט תרמ"ח (3.2.1888)).

בעלי בריתנו לטכס עצה בדבר להטות את הר"י אלחנן מקובנו לבלתי שמוע לקול ר' שמואל אשר משנאתו לישוב א"י הוא מדבר כל דבריו, וכן "להשתדל עם רבני חו"ל, שיסכימו כי לפסק חכמי הספרדים יש כח לענין הלכה למעשה ומה גם שהם מארי דאתרא באמת פה".¹³⁵

פסקו של הרב אלישר פורסם בעיתון הצבי בראשית ניסן תרמ"ח ונלוותה לו הסכמה של הראשון לציון הרב פאניז'ל.¹³⁶ בראשית התשובה ציין הרב אלישר כי נשאל "מה יעשו אלו היושבים במושבות מאין יבא עזרם ומגנם אם לא יוכלו לעבוד את האדמה וידיהם אסורים בשנה השביעית ומה יעשו ומי יפרנס אותם ואת כל אנשי ביתם והאדמה תשאה שממה כי תרפינה כל ידי השרים והנשיאים מלתמוך בידם [...] ולא יגועו ברעב והאדמה לא תשם". בדבריו רמז כי נמנע תחילה מלעסוק בנושא, כיון שבני המושבות רובם ככולם אשכנזים, ובמקביל ציין שכבר נקטו כמה רבנים אשכנזים פסקים מקילים בנושא.¹³⁷ מכל מקום הרב אלישר ראה בפסק שכתב פסק מכוון לדורות, כפי שציין בהקדמה לפרסומו בשנית, בספר השו"ת שלו, שראה אור עוד בשנת תרמ"ח: "יען הפצירו בי להעלות על

135. שם. במכתבו אף הפליג בן-יהודה באידיאליות של מנהגי הספרדים ואופיים וציין: "ולפי דעתי נהי"ה] מוכרחים אך לעשות הישוב על ספרדים או על ידי אשכנזים שיחפצו להתנהג כמנהגי הספרדים. [...] על כבודו לדעת כי הספרדים בכלל יתר נחים ללכת לרוח הזמן, ואינם משוגעים כהאשכנזים ויתר נחים להנהיגם ואין ביניהם ממרים כמו בין האשכנזים. בכלל, אנכי רואה כי נהי"ה] מכרחים לעשות שני גדול בכל ענין הישוב". והשוו לדבריו בהצבי, י"ב באב תרמ"ט (9.8.1889), עמ' ק: "הספרדים בכלל יתר נחים מהאשכנזים לקבל השפעה על חייהם הרוחניים, ויתר נוחים לחדשות הבאות מבחוץ. הספרדי בטבעו אינו קנאי גדול. יען הוא יתר מהאשכנזי איש מהישוב. יתר בן עולם הזה, יתר בעל דרך ארץ, יתר נוח לבריות [...] ולכן מעולם לא התנגדו הספרדים, לאמר החכמים, להתיסדות בתי ספר בירושלים וביהודה, וברצון קבלו כל רוח חדשה אשר באה מארץ פה". יש לציין במיוחד את קשריו של בן-יהודה, עם ר' יעקב מאיר (באותה עת גבאי 'משגב לדרך' ולימים הראשון לציון), שהיה שותף עמו, יחד, עם ר' חיים הירשנזון וחיים קלמי, בהקמת 'חברה שפה ברורה' בשלהי שנת תרמ"ט, במטרה להנחיל את הדיבור בשפה העברית (ראו לנג, שפה ברורה, עמ' 71; הנ"ל, דבר עברית, עמ' 170-176). על האוטנטיות והמתינות בה אפיין ככלל בן-יהודה את העדה הספרדית. ראו עוד בהרחבה קרקסון, יחסם, עמ' 51-66.

136. הפסק עצמו פורסם בהצבי (הוספה להצבי, י"א בניסן תרמ"ח (23.3.1888)). הרב אלישר לא ציין שם את מועד כתיבתו, אך הרב פאניז'ל חתם שם, "ביום ד' בניסן". אולם מכך שכבר בגליון הצבי, ד' בניסן תרמ"ח (16.3.1888), עמ' נח, דן הרב הירשנזון בפרטי הפסק, נראה שהוא היה מוכן כבר כמה ימים קודם. 137. "ואען ואומר הנה עיני ראו כמה מרבני אחינו האשכנזים הי"ו שיצאו לבקש צד היתר, והאמת יסוד בנין כי להם משפט הגאולה כי כל יושבי המושבות מאחינו האשכנזים הי"ו, ומאתנו הספרדים הי"ו ולא אחד בהם, אך בזאת לעשות רצון השואלים בהלכה, הנני בא לחוות דעתי הקצרה [...] (הוספה להצבי, י"א בניסן תרמ"ח (23.3.1888)).

מזבח הדפוס בשם שרי ישראל הי"ו נאלצתי להקריב על מכבש הדפוס כי הדבר נחוץ להבין ולהורות הלכה לדורות וקראתי שם הקונטרס הזה שנת השבע".¹³⁸
למעשה, לאחר הצגת חשיבות השמיטה ומצוותיה, והתדיינות הלכתית ארוכה, הסיק הרב אלישר:

א. שביעית בזמן הזה הינה מדרבנן "לדעת רובא דרובא דרבוואתא פה אחד בהסכמה".

ב. "עיקר שנת השמיטה היא בספק" בשל המחלוקת באיזו שנה היא חלה.

ג. אדמת המושבות היא 'אדמת מירי'. לדבר זה שתי השלכות משמעותיות:

1. מעמד בעל הקרקע אינו אלא כשכיר "וכמ"ש [וכמו שכתב] הרב מהר"ם גאלאנטי סי' נ"ז".¹³⁹

2. מסתבר שכל המחלוקת אם 'יש קניין לגוי' או 'אין קניין לגוי' אינה מתייחסת אלא לגוי פרטי, אולם כאן שמדובר בקרקעות שבעלות של המלך (מאז כיבוש הארץ על ידי המוסלמים בימי צלאח א-דין), "ודאי ופשוט דלגבי מלך אין מי יאמר שאין קנין למלך בכיבוש שכבש במלחמה".

ד. נימוק נוסף לקולא שצירף הרב אלישר הוא שלגבי המושבות באזור יפו ורמלה יש ספק אם הן בתחום ארץ ישראל לעניין שביעית ו"אפשר שהם חו"ל" והוי ממילא ספיקא דרבנן.¹⁴⁰ נימוק זה ניתן כחזוק בלבד. הרב אלישר קבע כי ההיתר קיים גם אם המושבות הללו נחשבות ממש בתחום ארץ ישראל, "ובפרט דיש מושבות שידוע בבירור שהם א"י [ארץ ישראל] גמור".

לאור זאת קבע הרב אלישר שניתן להתיר את העבודה בקרקע. הוא אף ציין במפורש שההיתר מתייחס גם לעבודת יהודים.¹⁴¹ הוא הוסיף שכדי שלא תשתכח 'תורת שמיטה' יניחו בכל מושבה שטח של דונם שלא יהיה כלול במכירה ולא ייעבד כלל.

138. שו"ת שמחה לאיש, יו"ד, סי' כו, דף קז ע"א.

139. בנוגע לתשובת הרב גאלאנטי, ראו לעיל הע' 118.

140. טענה זו העלה במאה ה-18 הרב רפאל מיוחס, ראו לעיל שער ראשון, הע' 41.

141. "הא ודאי ופשוט דמותר לישראל להיות אריס וחוכר "וכ"ש להיות שכיר בקרקע הגוי...". מדברי הרב אלישר נראה שהסיק שיש היתר אף של עבודת יהודים, בעיקר לפי דברי התוספתא המתירה עבודת אריס וחכור יהודי בשביעית בסוריא, וזאת בדומה לשיטת הגר"א, שהשווה בין חיוב השמיטה בסוריא לחיוב השמיטה בארץ בזמן הזה.

יש לציין שמדברי הרב אלישר נראה היה שמכוח המסקנות הנ"ל אף ניתן היה למעשה להתיר עבודת יהודים אף ללא פעולת מכירה, אולם למרות זאת הצריך הרב אלישר למעשה כ"דרך סלולה וכבושה ומוסכמת" למכור את הקרקע לגוי.

עיון בהיתרים הנזכרים מעלה, שבנוסף לשאלת היקף ההיתר, בנוגע לעבודת יהודים, נקטו הרבנים הצעות שונות, גם בנוגע לביצוע המכירה. בפסק שכתבו הרבנים מוהליבר, טרונוק וקלפפיש הם נקטו שהמכירה תהיה מכירה גמורה על תנאי שיחזיר הקונה את הקרקע.¹⁴² הרב ספקטור נקט שהמכירה תהיה מכירה לזמן, לשנתיים. ואילו הרב אלישר נקט מכירה גמורה וללא כל תנאי, לקונה נאמן למוכר "אשר לבו סמוך ובטוח בו שהוא מכירו שלא יגע בשום דבר ולא יעשה בהם דבר קטון או גדול כלל". ההבדלים בין ההצעות נבעו משיקולים שנגעו למתח שבין האפשרות ליצור מכירה חזקה, מול ההתמודדות עם החשש שהגוי לא ישיב את המכר, כמו גם בשל שאלת 'לא תחנם'.¹⁴³ יחד עם זה אין הכרח שהמציעים שללו את הפרוצדורות האחרות, ועובדה היא שהם נקטו שביצוע המכירה (ולא רק הוראת אילו מלאכות מותרות) ייעשה לפי הדרישות שיציב בית הדין בירושלים.

142. "מצאנו היתר לשנה זו התרמ"ט למכור בקיץ הבע"ל את השדות והכרמים וכל השייך לעבודת האדמה לנכרים על מנת שכשנחזיר להם את האו"ג [אויפגוב - דמי קדימה] לאחר השמיטה ינתן להם סך ... ריוח מחויבים הם להחזיר לנו השדות וכל השייך לזה".

143. ההצעה לעשות מכירה על תנאי או מכירה לזמן נועדה קודם כל למנוע מצב שהגוי לא יחזיר את המכר. כבר בהיתר של הרב רוביו במאה ה-18 הוא קבע ש"אם אין לבו בטוח על הגוי לעשות מכירה סתמית [...] ושישמע לו הגוי אחר קניה להטיב להתחייב לו שאחר השביעית יחזיר לו את כרמו והוא יחזיר לגוי את מעותיו", ניתן למכור את הקרקע מראש לזמן של שנתיים בלבד (שו"ת שמן המר, יו"ד, סי' ד). היה בכך גם יתרון מצד 'לא תחנם', שהרי מדובר במובהק במכירה מוגבלת בלבד, שמראש עתידה להחזיר את הקרקע לבעליה היהודים. הרב ספקטור העדיף את האופציה של מכירה לשנתיים ולא את המכירה לתנאי, הן כנראה משום שבהלכות חמץ נקט השולחן ערוך שאין מועילה מכירה על תנאי והן משום שהדבר טוב יותר מצד גדרי 'לא תחנם'. לעומת זאת, העדיפו שלושת הרבנים את האופציה של מכירה על תנאי, כי יש שחששו שמכירה לזמן נחשבת כשכירות בלבד, ואילו מצד גדרי לא תחנם "הדבר פשוט שהמוכר ע"מ להחזיר כדי שתתקיים הקרקע בידו לא מקרי לא תחנם" (שו"ת ישועות מלכו, יו"ד, סי' נו). הרב אלישר לעומת זאת סבר כנראה, בשל החולשות הנזכרות במכירה על תנאי או במכירה לזמן, שעדיף שהמכירה תהיה גמורה כאשר מצד גדרי 'לא תחנם' אין כל בעיה במכירה גמורה שכזו "כאשר המשכיל יבין שזה הגוי ישמור המושבות ולא יגע בהם כלל רק לעת שידרוש ממנו האדון להחזיר לו המקנה הוא מוכן להחזיר לו בלתי מגרעת" (שו"ת שמחה איש, יו"ד, סי' כו). ראו בכל העניין: פוס, שטר היתר, עמ' א'פ-ט-א'צג.